

Микајыл
Рзагулузада

**ГУШ ДИЛИ
БИЛӘН ОРХАН**

Микајыл
Рзагулузаде

Гуш дили Билэн Орхан

Қанчилик-1972

ГАРАКӨЗ—АЛАКӨЗ

1

Әзиз балалар! Јәгин ки, севимли јазычымыз Микајыл Рзагулузадәнин ше'р вә һекајәләрини охумусунуз. Онын гәһрәманлары сизин јашыдларыныз, октјабрјатлар вә пионерләрдир.

М. Рзагулузадәнин јени китабында сизә таныш олан әсәрләри илә јанашы тәзә һекајәләри дә топ-ланмышдыр.

Китабы охујун. Һекајәләр, һадисәләр, гәһрәманлар вә иштиракчылар барәсиндә фикирләринизи, арзуларынызы бу үнвана јазын: Бакы, Һүси-Һачыјев күчәси, А. «Канчлик» нәшријаты.

Ајшән бу илдән мәктәбә кедир. Онларын еви кәндән хејли узагдыр. Ајшәнин атасы горуғчудур. Чејран горуғчусу... Буна көрә дә елә горуғдакы евдә јашајырлар.

Һәр сәһәр атасы Ајшәни гучағына алыб, атла мәктәбә апарыр, дәрсдән сонра дә евә кәтирир...

Бир күн дәрсдән кәләндә, Ајшән атасына деди:

— Ата чан, нә олар, мәни дә чејран дүзүнә апар, бәлкә чејран сүрүсүнә раст кәлдик. Бир дојунча тамаша еләјим дә...

Атасы гызынын сөзүнү јерә салмады. Һава да хош иди. Аты чөлә сүрдү.

Ајшән чох севинди. О бојланыб о јан-бу јана тамаша едирди. Бирдән узагда бир сүрү көрдү, бармағы илә көстәриб сорушду:

— Ата, онлар чејрандырмы?

Атасы о тәрәфә диггәтлә бахыб деди:

— Јох, гызым, чејран дејил, гушдур...

Ајшән тәәччүбләнди:

— А... О бојда да гуш олар?..

Атасы күлә-күлә деди:

— Инди, јахына кедәрик, өзүн көрәрсән.

Аты о тәрәфә сүрдү. Онлар сүрүјә јахынлашанда, гушлар әввәл јејин-јејин јүјүрүб, бирдән ганадларыны ачдылар, бир гәдәр дә ганад чала-чала гачдылар, сонра бирдән учдулар. Ајшән көрдү ки, бунлар гузу бојда ири гушлардыр. Тәәччүблә сорушду:

— Ај аман, бу бојда да гуш олар? Бунлар нә гушудур, ата?

— Довдагыр, гызым.

Ајшән биринчи дэфә белә јахындан көрдүјү бу ири, көзәл гушлара баха-баха галмышды.

Јејин-јејин кедән ат бирдән дајанды. Азча галды ки, Ајшән атасынын гучағындан јыхылсын. Атасы ону бәрк-бәрк тутуб, атын чиловуну чөкди. Әјилиб атын габағына бахды ки, көрсүн нә үчүн белә бирдән дурду. Атын лап ајағынын алтында хырдача бир кома чөл торпағы варды. Бәс ат нијә дурмушду? Ахы ат габағында ја илан, ја башга бир һејван көрәндә, дурар. Бу ки, бир јығын торпаг иди, бозумтул-сарыча чөл торпағы...

Анчаг Ајшәнин атасы бир аз да диггәтлә баханда, көрдү ки, бу, јерә синмиш бир чејран баласыдыр. Је-ничә доғулмуш чејран баласы!..

Буну көрәндә, Ајшәнин атасы ихтијарсыз сәсләнди:

— Чејран!..

Ајшән тәәччүблә сорушду:

— Чејран? һаны?

Атасы бармағы илә көстәрди:

— Оду, бах, гузу чејран!..

Елә бу вахт торпаг комасы бирдән тәрпәшиб, хырдача бир чејрана дөндү, һоппаныб түтәк кими инчә сәслә мөләјә-мөләјә гачды. Јох, гачмады, елә бил ганадланыб учду. Бу елә гәрнбә олду ки, Ајшән чашыб галды. Неч бирчә кәлмә дә даныша билмәди. Сәксәниб сәсини чөкди:

— Ај-ј-ј-ј!..

Јалныз бала чејран колларын арасында көздән итәндән сонра Ајшән өзүнә кәлиб чыгырды:

— Тут, ата чан, тут ону!..

Атасы күлә-күлә деди:

— Ај һај!.. Ону тутмаг олар?! Бәс сән чејранлара еләчә тамаша еләмәк истәјирдин... Даһа тутмаг нијә?

Ајшән атасынын әлләрини сыха-сыха, јалвара-јалвара дејирди:

— Јох, ата чан, тут да, нә олар, тут да!.. Мән она суд верәрәм, лап гајмаг-бал верәрәм!.. Јахшы-јахшы сахларам... Ата чан, нә олар, тут да!..

Атасы јумшаг-јумшаг, амма инамла чаваб верди:

— Гызым, өз анасынын сүдү она сәнин гајмағындан да, балындан да ләззәтлидир. Ахы о, өз анасыны, анасы да өз баласыны чох истәјир. Бәс сәни анандан ајырыб апарсалар, лап күндә бал-гајмаг да версәләр, разы оларсанмы?!.

Буна даһа Ајшәнин сөзү олмады. Нә дејә биләрдн? Ахы өз анасынын бирчә мейрибан бахышы, она дүнијада һәр шејдән әзиз иди. Анчаг јенә Ајшәнин көзү бала чејранын далынча галмышды. Чох вахт кечәләр бу чејраны јухусунда көрүрдү.

Арадан бир-ики ај кечмишди. Гыш кәлмиш, бир диз гар јағмышды. Бир күн бәрк човғун гопду. Күләк колларда, ағачларын будагларында, електрик телләриндә выјылдајыр, гары елә совурурду ки, көз ачмаг олмурду.

Ајшәнкили мәктәбдән бурахмышдылар. Кечә јатанда, о, јенә бала чејраны дүшүнүрдү. Көрәсән бу гарлы-човғунлу кечәдә онун һалы нечә олачаг!..

Кечәнин бир вахты һәјәтдә итләр елә бәрк һүрүшдү ки, Ајшән дә сәсә јухудан ајылды. Атасы пәнчәрәдән һәјәтә бахыр, амма күләк ахшамдан електрик теллини гырдығындан, зил гаранлыгда неч нә көрүнмүрдү. Атасы Ајшәнин анасындан сорушду:

— Чиб фәнәри һардадыр?

— Орда, тахчада.

Елә бу вахт гапы таггылдады. Ајшәнин атасы сәсләнди:

— Кимсэн?..

Чаваб верэн олмады. Анчаг итлэр бэрк һүрүшүр, бир дэ дејэсэн харданса кечи мэлэмәсинә бәнзэр бир сәс кәлирди. Гапы женә таггылдады. Елә бил кимсә гапыны чырмаглајырды.

Ајшәнин атасы әл фәнәрини јандырыб, түфәнки көтүрдү. О, гапыны ачан кими, гәшәнк бир чејран өзүнү ичәри салды.

Ајшәнин атасы буну көрчәк, тез-таләсик кејинә-кејинә деди:

— Јәгин буну чанавар говалајыб... Сахлајын, бу саат кәлирәм!

О, тез бајыра чыхды. Ајшәнин анасы чырағын ишығыны артырды. Чејран әсим-әсим әсирди. Үркәк бахышларла јан-јәрәсинә бојланыр, јаваш-јаваш сакитләширди. Ајшән јавашча онун бојнуну тумарлајырды: Елә бу вахт бајырдан ики күллә сәси кәлди. Бир аздан Ајшәнин атасы гајытды. О чанавары вурмушду.

Чејраны апарыб исти төвләјә, гојунларын јанына салдылар. Габағына әтирли гуру от төкүб гајытдылар.

Ајшән о кечә даһа сәһәрә гәдәр јата билмәди. Навашыглашан кими, атасы илә кедиб чејраны гојунгузу илә бир јердә, һүндүр чәпәрли ајрыча һәјтә бурахдылар. Бу чејран нечә көзәл иди: инчә боју-бухуну, белинин ортасы түнд, гәһвәји, јанлара кетдикчә ачыг сарымтыл, богазынын—гарнынын алты агапаг, памбыг кими јумшаг түкләри, назик узун бојну, чечәлә бармаг бојда хырдача бујнузлары, узун кирпикләри, ири гара көзләри... О гара көзләр адама баһанда, елә бил дил ачыб данышырды...

Севиндијиндән Ајшәнин дили тутулмушду. Чејрана баха-баха галмышды.

Чејран әввәлчә вазлајыб һоппанмаг истәди. Амма һүндүр чәпәрә чатыб дурду. Һәјәтин ортасында га-

ланмыш гуру, хош гохулу от тајасындан гојунларын, кечиләрин ләззәтлә от гопарыб једикләрини көрүб, чејран да јаваш-јаваш онлара сары кетди. Бир гәдәр дурухдугдан сонра, о да гуру отдан гырпыб јемәјә башлады.

Ајшәнин атасы јавашча она деди:

— Бах, Ајшән, гызым, сән чејран гузусу истәјирдин. Бәхтин кәтирди. Чејран өзү өз ајағы илә сәнин јанына кәлди!

Ајшән һәм севинир, һәм дә горхурду ки, атасы чејраны женә апарыб чөлә бурахар. О, никаран-никаран деди:

— Ата чан, о мәним, чејранымдыр! Һә, јакшы? Ону даһа...

Ајшән сөзүнүн далысыны дејә билмәди. Амма атасы гызын үрәјнидәкени баша дүшдү. Күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Гызым, о чејран бизә гонаг кәлиб. Бизим евә сығыныб. Гонағы говмазлар ки!.. О өзү нә гәдәр истәсә, бурда галачаг...

Ајшән севинчиндән һоппаныб атасыны гучаглады. Сонра чејрана сары јүјүрдү. Чејран һүркүб һәјәтин о башына гачды. Ајшән буидан горхуб дурду. Атасы деди:

— Гызым, елә еләмә... О һәлә адама өјрәшмәјиб. Јаваш-јаваш өзүнә өјрәт, она һәр күн јем вер, су вер, тумарла...

— Ата чан, она ад да гојачағам... Билирсән нә?.. Гаракөз!

Белә дејиб, Ајшән јумшаг, мәрибан сәслә бир-ики дәфә чағырды:

— Гаракөз! Гаракөз!..

Чејран, елә бил, доғрудан да, өз адыны ешитди. Дөнүб Ајшәнә сары бахды.

О күндән Ајшән Гаракөзлә дост олду. Күндә нечә дәфә она јем-су верир, тумарлајырды. Һәрдән азча

гоз ләпәси, алма-армуд, кишмиш кими дадлы мејвәләр дә верирди. Чејран бунлары Ајшәнин овчундача жејирди. Ајшән өз көј мунчугунун арасына үч дәнә хырдача зынгров да дүзүб Гаракезүн бојнуна бағламышды. Он-он беш күндән сонра Гаракез Ајшәнә елә өјрәнмишди ки, о—«Гаракез! Гаракез!»—чағыранда, чејран һарда олса, вазлаја-вазлаја, зынгыровлары чинкилдәјә-чинкилдәјә, Ајшәнин јанына кәлирди. Ајшән мәктәбдән кеч гајыданда, Гаракез никаран-никаран о јан-бу јана вурнухур, бојлана-бојлана, мөләјә-мөләјә ону ахтарырды. Гаракезлә Ајшән елә мейрибан дост—јолдаш олмушдулар ки, атасы онлары гучаглашан көрәндә дејәрди:

— Ај мәним чејранларым!..

Јаз күнләри јахынашыр, ағачларын инчә будағлары јаваш-јаваш јашыллашыр, сәһәр-сәһәр боз торағайлар көјдә өтүшүр, гыш јухусундан ојанан торпағын хош гохусу дујулурду. Чејран дүзүндән арабир гуш нәғмәләри илә, торпағын хош этри илә гарышыг нәсә, мөләмәјә бәнзәр сәсләр дә кәлирди. Онда Гаракез дә гулағларыны шәкләјиб һаваны гохлаја-гохлаја, һәјәтин чәләри үстүндән бојланыр, санки һоппаныб чәпәри ашмаг, чөлә-дүзә гачмаг истәјирди. Ону белә көрәндә, Ајшән никаран-никаран, санки јалвара-јалвара чағырырды:

— Гаракез! Гаракез!..

Чејран дөнүб Ајшәнә бахыр, бир нечә аддым јахына кәлир, анчаг сонра јенә көзләрини, Ајшәнин чох севдији о мейрибан гара көзләрини чәпәрин үстүндән узағлара зилләјирди.

Ајшән буну атасына данышды. Атасы деди:

— Гызым, Гаракез чөләрин, дүзәнләрин оғлудур. О, азад доғулуб, азад јашамаг истәјир. Гышда, човғунда ону чанавар говалајанда, гачыб бизә сығынмышды. Инди исә, јаз кәлир, чөлләр, чәмәнләр

чичәкләниб, ону өз гојнуна чағырыр. Орада онун атасы, бачы-гардашы, јолдашлары вар ахы. Онлар да чағырыр...

Ајшәнин үрәји көјрәлди. Көзләри долду, ичини чәкә-чәкә деди:

— Бәс мән?.. Мән онун јолдашы дејиләм!..

Атасы Ајшәнин көнлүнү алмага чалышды:

— Сән дә јолдашысан, достусан, әлбәттә... һејванлар, чејранлар достлуға чох вәфалы олур. Гаракез дә јәгин сәни унутмаз, һәрдән көрүшмәјә кәләр.

Бу сөзләр Ајшәнин үрәјини бир гәдәр ачды. Она үмид верди. О долухмуш көзләрини атасынын күлүмсәјән көзләринә зилләјиб сорушди:

— Доғрудан кәләрми, ата чан?

— Јахшы јолдаш олса, кәрәк кәлсин!..

Бир күн сәһәр тездән Ајшән атасы илә ата миниб, чејран дүзүнә чыхдылар. Гаракез дә јанларынча кедирди. О һәрдән вазлаја-вазлаја узағлашыр, онда Ајшән мейрибан хош сәслә чағырырды:

— Гаракез! һу-у-уј, Гаракез!..

Бир аздан Гаракез, зынгыровлары чинкилдәјә-чинкилдәјә, һоппана-һоппана кәлир, онларын дөврәсинә һәрләнир, сонра јенә вазлајыб узағлашыр, колларын арасында көздән итирди.

Бирдән Ајшәнин атасы аты сахлајыб, диггәтлә јерә бахмаға башлады. Ајшән севинчәк сорушду:

— Нә вар, ата, јенә бала чејрандыр?

Атасы деди:

— Јох гызым... Бах, көрүрсәнми, шоран торпагда тәзә чејран изләри вар. Сүрү бу јахындадыр. Кәрәк Гаракезү сүрүјә гатаг ки, архајын олаг. Ахы тәк чејраны гурд-гуш тәләф еләјә биләр. Гаракезү чағыр кәлсин, онула көрүшүб ајрылаг...

«Ајрылаг» сөзүнү ешидәндә, Ајшәни јенә ағламаг

тутду. Анчаг өзүнү сахлајыб, сәси титрәјә-титрәјә ча-
ғырды:

— Гаракөз, ху, Гаракөз!..

Арадан хејли кечди. Гаракөз кәлмәди. Чејран дү-
зүндә көјләрә чәкилмиш торағажларын нәғмәсиндән,
коллардакы чалы гушларынын чиббилтисиндән баш-
га һеч бир сәс-сәмир јохду. Ајшән бир дә сәсләди:

— Гаракөз!.. Ај Гаракөз, ху-у-уу!..

Ајшән өзү ағламырдыса да, сәси ағлајырды. Бу
сәсә јумшаг үрәкли, мейрибан Гаракөз јох, лап сәрт
дашлар да кәрәк кәләјди.

Бирдән Гаракөзүн зынғыровларынын сәси кәлди.
Бир ан сонра өзү дә һоппана-һоппана Ајшәнкилин
дөврәсинә һәрләнди.

Ајшәнлә атасы атдан дүшдүләр. Ајшән Гаракө-
зүн бојуну гучағлады. Онун о үзүндән-бу үзүндән
өпдү. Мейрибан бахышлы, ағыллы гара көзләриндән
дә дојунча өпдү, өпдү...

Сонра әли илә јердәки ләпирләри она көстәриб
башыны јерә әјди. Гаракөз ләпирләри гохлајыб, ба-
шыны галдырды. Бүтүн бәдәни учуна-учуна, бојлан-
ды вә бирдән-бирә јайдан чыхан ох кими јериндән
һопду, колларын үстү илә санки уча-уча, сүзә-сүзә
көздән итди.

Ајшәнин атасы гызыны гучағына алыб ата минди.
Онлар Гаракөзүн далынча хејли бахдылар.

Узағларда, чох-чох узағларда, үфүгдә колларын
үстүндән сәһәр күнәшинин ал-гырмызы ишығында
хырда фигурлар ағарышырды. Бунлар чејранлар
иди... Гаракөзүн јолдашлары...

Ајшәнин гызармыш јанағларында да ики дамчы
көз јашы алмаз кими парылдајырды...

Буну көрән атасы дилләнди:

— Гызым, Гаракөз јахшы јолдашдыр, мейрибан
јолдашдыр, горхма, о сәни унутмаз, кәләр, Ајшән!..

Чејран дүзүндән гајыдыб кәләндән сонра Ајшән
евдә јаман дарыхырды. Һеч билмирди нејләсин. Әв-
вәлчә дөфтәр-китабыны көтүрүб, бир гәдәр јазды-
охуду. Сонра рәнккли карандашлар илә бир гәшәнк
чејран шәкли чәкди. Ону рәнкбәрәнк күлләрлә, чи-
кәкләрлә бәзәди. Алтына да рәнкбәрәнк һәрфләрлә
гәшәнк-гәшәнк јазды: ГАРАКӨЗ

Шәкли анасына көстәриб, сәси титрәјә-титрәјә со-
рушду:

— Ана чан, бах, көр Гаракөзә бәнзәјирми?

— Лап өзүдүр ки вар, гызым, нә гәшәнк чәкми-
сән. Дөврәсинә күлдән-чичәкдән көзәл бир һәшјә дә
чәк. Атан сәнә бир чәрчивә алар, буну дивардан асар-
сан. Чох гәшәнкдир!..

Анасы беләликлә Ајшәнин башыны гарышдырмаг
истәјирди ки, чејран үчүн чох фикир чәкмәсин.

Ајшән исә анасынын чавабында деди:

— Јох, ана чан, Гаракөз бундан чох гәшәнкди!..

Белә дејиб Ајшән долухсунду. Сонра јалваран
бир сәслә сорушду:

— Ана чан, көрәсән Гаракөз кәләчәкми?

— Кәләчәк, гызым, әлбәттә, кәләчәк!..

— Бәс нијә кәлмир, ана чан? Ахы инди онун јем
јејән вахтыдыр. Һәр күн бу вахт мән она от верәрдим,
су верәрдим. Инди ачыјыб ахы...

— Гызым, һеч никаран галма, инди о чөлдә өз
анасы илә, јолдашлары илә отлајыр. Бәлкә ахшам,
јатанда кәлди.

Ајшән никаран-никаран сорушду:

— Бәлкә?.. Бәс нијә бәлкә? Бәлкә кәлмәди?

Ана гызынын долухсундуғуну, сәсинин титрәдији-
ни көрүб, онун көнлүнү алмаг истәди. Һәм дә, чејран
кәлмәсә, гызын үмидини гырмамаг үчүн деди:

— Гызым, ахы Гаракөз анасыны, јолдашларыны

чохдан көрмөйб... Балкэ бир нечэ күн онларын январьда гонаг галды. Сэн һеч дарыхма, кеч-тез жэгин кэлэр.

Ајшэн даһа өзүнү сахлаја билмөйб, ағламсына-ағламсына деди:

— Јох, ана чан, кэлсин... Нэ олар... Гој күндүз онларла галсын, ахшам мәним январьда кэлсин.

— Јахшы, гызым, балкэ елэ бу ахшам кэлди!.. Дур, кедэк, мэнэ көмөк елэ...

Бу сөһбөтдөн сонра анасы Ајшэнин башыны гарышдырмаг үчүн ону өзү илэ апарды. Бир јердэ габгачагы јудулар, јујулмуш палтарлары сәрдилэр, һәјәт-бачаны сүпүрүб тәмизләдилэр. Анасы хөрөк биширәндэ, Ајшэн дә көјөртилэри арытды. Сүфрәни һазырладылар.

Ајшэн ахшамы көзләјирди. Тэләсирди ки, күн тез батсын. Тез-тез һәјәтэ чыхыб ағачларын көлкөсинэ бахырды. Көлкөлэр узандыгча ахшам јахынлашырды. Амма елэ бил бу күн һеч ахшам олмајачагды. Елэ бил ағачларын көлкөлэри јериндэн тәрпән-мирди.

Бир аздан атасы чөлдөн гајыдыб кэлди. О, һәр күн атла горуғу башдан-баша бир нечэ дәфә кэзиб јохлајырды.

Ајшэн јујүрә-јујүрә атасынын габагына чыхды:

— Һә, ата чан, Гаракөзү көрдүмү? Нејләјир?

Атасы күлэ-күлэ деди:

— Көрдүм, гызым, јолдашлары илэ отлајыр, сәнэ салам-дуа көндәрди. Деди ки, дарыхмасын, онун январьна да кэләчөјөм. Јолдашларымы да гонаг кәтирә-чөјөм. Бизә јахшы јемәк-ичмәк һазырласын.

Ајшэн севинә-севинә атасыны гучаглады:

— Доғрудан? Ата чан, бәс нэ вахт кэләчөкләр?

— Ону демәди, гызым... Истәјир хәбәрсиз кэлсин, сәни бирдән севиндирсин...

Наһардан сонра Ајшэн јенә һәјәтэ чыхды. Ағач-

ларын көлкөси хејли узанмышды. О севинди. Демәли, күн батачаг, ахшам олачаг... Онда Гаракөз дә кэләчөк...

Ајшэн Гаракөзүн һәр күн ахшамлар јатдыгы јерә кетди. Бу јер һәјәтин чәпәриндән аралы јекә бир шах-сөјүд колунун алтында иди. Гуру от дөшәнмиш јатагда, Гаракөзүн јери көрүнүрдү. Јан-јерәдә хырдача ити дырнагларынын илзәри дә галмышды. Ајшэн бу ләпирләрлә һәјәтин јекә алагапысына гәдәр кетди. Бу илзәр Гаракөзүн сәһәрки сон ләпирлэри иди...

Ајшэн алагапынын ағзында дуруб дәниз кими учу-бучагы көрүнмәјән чејран дүзүнә бир хејли бахды, бахды. Сонра јенә гајыдыб кәлди. Тајадан бир-ики гучаг тәзә әтириб от кәтириб Гаракөзүн јатагына дөшәди. Јем гутусуна бахды. Бу гутуда Ајшэн Гаракөзә гоз ләпәси гарышыг кишмиш, алма-армуд вә башга дадлы јемәкләр верәрди. Гуту бомбош иди. Ајшэн евә гајыдыб, анасындан бир-ики овуч кишмиш, гоз ләпәси алыб кәтирди, гутуја төкдү... Сонра евә гајыдыб, һәјәтэ бахан пәнчәрәнин габагында отуруб ахшамы көзләди...

Күн батмыш, һава гаралмышды. Атасы гојун-гузуну чөлдөн гајтарыб һәјәтә саланда, Ајшэн онлары гаршылады. Урәји бәрк-бәрк дөјүнүр, көзләри долурду. Ахы бу вахт һәмишә Гаракөз дә бурда, гојун-гузунун арасында оларды...

Бәс инди?..

— Ата чан, бәс Гаракөз нијә кәлмәди?..

— Кәләр гызым, дарыхма, кәләр!..

— Ата чан, алагапыны ачыг гој, ахы Гаракөз кәлчөк!..

— Јахшы, гызым... Кедәк, биз чај-чөрәјимизи јејиб-ичәк, о да кәлиб чыхар.

Һәмишә ахшам јемәји вахты ата-анасы илэ ширин-ширин данышыб-күлән Ајшэн, бу ахшам һеч

динмирди. Сәссизчә, көнүлсүз, иштаһасыз, истәмәжә-истәмәжә јејир, көзләри һеј јол чәкирди.

Буну көрән анасы деди:

— Гызым, Ајшән, јемәјин јарымчыг галды, чајын сојујур... Белә нијә?

— Ана чан, һеч ачмамышам, чај да истәмирәм... Бәс Гаракөз нијә кәлмәди?..

— Јох, гызым, белә олмаз!.. Сән мәним јахшы гызымсан, ағыллы гызымсан... Јемәјини је, чајыни ич... Сәһәр чох тез дурубсан, кедәк јатаг, сәнә јахшы узун бир нағыл данышачағам...

Ајшән нағылы чох хошлајырды. Һәмишә ата-анасындан нағыл истәјәрди. Амма инди бүтүн фикри Гаракөздә иди. Анасынын бу барәдә бир сөз демәдијини көрүб, јенә сорушду:

— Ана чан, бәс Гаракөз...

Ајшәннин боғазы гәһәрләнди. Анасы динмәди. Атасы чаваб верди:

— Гызым, Гаракөз бәлкә бу күн кәлмәди...

Ајшән даһа һеч бир сөз демәди. Анчаг гызармыш јанагларында ики ири дамчы парылдады.

Даһа һеч кәс диниб данышмырды. Елә сакитлик иди ки, милчәк учса, ганадларынын сәси ешидиләрди.

Елә бу анда узагдан биләсән-билмәјәсән, бир зынгыров сәси кәлән кими олду. Ајшәннин долу көзләри бирдән күлүмсүндү. Амма сәс дә кәсилди. Сонра јенә бир аз јахындан, бир аз да јахындан зынгыров сәсләнди:

Гаракөзүн зынгыровлары!..

Ајшән:

— Ај!.. Гаракөз!..—дејиб јериндән сычрады. Јү-јүрүб һәјәтә чыхды. Алаганынын ағзында Гаракөз дуруб, каһ она сары бахыр, каһ да бајыра бојланырды. Ајшән дә о тәрәфә баханда, бир аз аралыда башга бир чейран да көрдү.

Гаракөз достлуғу итирмәмишди. Гајыдыб кәлмиши, һәлә өзү илә бир јолдаш да кәтирмишди!..

Ајшән јүјүрүб Гаракөзүн бојнуну гучаглады, онун чох севдији о мейрибан гара көзләриндән өлдү, өлдү...

— Ај мәним јахшы Гаракөзүм, вәфалы Гаракөзүм!.. Сәнин јолдашына да ад верәчәјәм, о да мәнимлә дост олачаг. Она нә ад верәк?

Сонра Ајшән үзүнү Гаракөзүн јолдашына сары тутуб, мейрибан хош бир сәслә бир нечә дәфә чағырды:

— Алакөз! Ај Алакөз!.. Гој сәнин адын да Алакөз олсун, јахшымы?..

Елә бил тәзә кәлән чейран да бу ады бәјәнди. Гаракөзлә Ајшәнә сары баха-баха, јавашча мәләди.

Сәһәр дарвазаны ачыб Гаракөзлә Алакөзү чейран дүзүнә бурахдылар. Инди һәр ахшам онлар икиси дә Ајшәннин јанына кәлир, кечәни бурада галыр, сәһәр јенә чөлә, јолдашларынын јанына отламаға кедирдиләр. Һәрдән онларла бәрабәр башга чейранлар да Ајшәнә гонаг кәлирдиләр.

Ајшән чейранларла белә дост олду...

ЖАЗЫН ЕЛЧИЛЭРИ

Балача Ајтач хырдача гушлары—торагајлары, сығырчынлары, гарангушлары чох сеvir.

Нэ үчүн?

Она көрә ки, бу гушлар бизэ шән-шән нәғмәләр охујур, илин эн сеvимли фәсли јазын кәлдијини хә-бәр верир, елә бил дејирләр:

Көзүңүз ајдын олсун,
Өлкәмизә јаз кәлир!
Бир әлиндә күл-чичәк,
Бир әлиндә—саз, кәлир!..

Сонра да бүтүн јаз-јај күнләри, һәлә дан улдузу сөнмәмиш, торагај көлрәә учалыб, доғачаг күнәши нәғмәләри илә гаршылајыр. Сығырчынлар ағачларын эн уча будагларына гонуб, ганадларыны чырпа-чырпа сәһәр нәғмәсинә башлајыр. Гарангушлар евләримизин дөврәсинә һәрләнә-һәрләнә ширин-ширин чивилдәшир. Санки һамысы сәс-сәсә вериб дејир-ләр:

Көзүңүз ајдын олсун,
Күн доғур, сәһәр кәлир!
Бир әлиндә—иш, әмәк,
Бириндә—зәфәр кәлир!

Балача Ајтач торагајлары, сығырчынлары, гарангушлары, бүтүн бу шән гушлары лап јахшыча таныјыр. Һәлә онларла дост да олмушдур.

Һәр сәһәр чөрәк ғырынтыларыны, анасы-нәнәси дүјү арыданда чыхан дары, чәлтик вә башга дәнләри евләринин јанындаки хырдача тәпәчијә сәpir. Торагајлар дәнләмәјә кәлирләр. Ајтач күлдүмсүнә-күлдүмсүнә онларла дејир:

— Хош кәлмисиниз, ај мәним көзәл гушларым!
Сонра кедиб онларә нәлбәкидә су да кәтириб гојур.

Торагајлар хырдача башларыны јана әјиб, мун-чуг көзләри илә алтдан јухары она баха-баха, чивилдәшә-чивилдәшә, елә онун јанындача судан ичирләр...

Бир чүт сығырчын һәр сәһәр Ајтачкилин дамындакы телевизор антенасына гонуб, ганадларыны чырпа-чырпа, ширин-ширин өтүшүр. Ајтач бу сәсләрә јухудан ајылыб, ејвана чыхыр, әлләрини гушларә узадыб, онларла саламлашыр:

— Сабаһыңыз хејир олсун, ај мәним сығырчынларым!..

Гушлар да бојунларыны буруб, үстдән ашағы она баха-баха, санки саламлашыб шән-шән өтүшүрләр.

Бабасы Ајтача демишди ки, гарангушлар јазын елчиләридир. Онлар көзәл нәғмәләри илә јазы сәсләјир, јазын илыг һавасыны, күнәшин ал шәфәгләрини, күлләрин-чичәкләрин хош әтрини хырдача ганадларында узаг-узаг елләрдән бизим өлкәмизә кәтирирләр.

— Баба, бәс гарангушлар кәлмәсә, јаз да кәлмәз?

— Әлбәттә, ғызым, ахы онлар пионер кими габаға дүшүб, јаза јол ачырлар!

Елә буна көрә дә Ајтач гарангушлары, даһа чох сеvir.

Ајтачкилин мәтбәхиндә, диварда бир гарангуш јувасы вар. Дамдакы тәндир кими кен гоша бачадан гарангушлар раһатча кириб-чыха билирләр. Ајтач онларын димдикләриндә чөр-чөп кәтириб јува тикмәләринә, сонра јумурта үстүндә отурмаларына бахыр, балаларын чыхмасыны көзләјир. Јувадан балаларын илк чивилтиләрини ешидән кими, гача-гача кәлир:

— Ај баба, гарангушларым балалады!..

Сонралар да ата-ана гарангушларын балалара дән кәтирмәләринә, онлары бөјүдүб илк дәфә учур-маларына һәвәслә тамаша едир...

Балалар бөјүүб боја-баша чатандан сонра да гарангушлар бүтүн јайы сәһәрдән ахшамадәк бачаларын дөврәсинә һәрләнир, електрик телләринә, будагларга гонур; ширин-ширин чивилдәширләр. Пајыз кәлиб һавалар сојудугда, јаныгы-јаныгы өтүшә-өтүшә, санки Ајтачкил илә сағоллашыб дөврә вуратура, көя учалыр, көздән итирләр. Ајтач күллү јайлыгыны әлиндә јелләјә-јелләјә, онлары јола саланда, көзләри долур, амма ағламыр. Билир ки, онлар јаз-габагы јенә кәләчәк, шух нәғмәләри илә өлкәмизә јаз кәтирәчәкләр...

Анчаг кечән јаз белә бир һадисә баш верди:

Гарангушларын балалары һәлә јумуртадан чыхмамышды. Ајтачкилә бир күн гонаглар кәлдиләр. Онлар кабаб биширмәк үчүн мангал галајанда, күләк гопду. Буна көрә мангалы мәтбәхә көчүрдүләр. Лап гарангуш јувасынын алтына гојдулар. Ајтач орада олсајды, әлбәттә, гојмазды. Анчаг о күн әмишкилә гонаг кетмишди. Ахшамчагы евә кәлән кими мәтбәхә гачыб јуваја бахды. Гарангуш орада јох иди. Бачадан һәлә дә түстү чыхырды.

Ајтач никаран-никаран бабасына деди:

— Ај баба, очагы нијә бурада галајыблар. Ахы гарангушларым түстүдән боғулар!.. Көрүрсән, јувада јохдурлар. һәмишә бу вахт икиси дә бурада оларды..

Елә бу вахт бајырдан гарангушларын јазыг-јазыг чивилтиләри кәлди. Ајтач тез һәјәтә гачды, бабасы да онун далынча.

Гарангушлар бачаларын дөврәсинә һәрләнир, анчаг түстүдән ичәри кирә билмирдиләр.

Ајтачла бабасы тез мәтбәхин пәнчәрә вә гапысы-

ны ачдылар. Бир аздан түстү тәмиз чәкилди, гушлар кәлиб өз јуваларына гондулар.

Ајтач һәр сәһәр јуванын јанында дуруб никаран-никаран динләјирди. Анчаг гуш балаларынын сәси кәлмирди...

Күнләр бир-бир өтдү. Балаларын јумуртадан чыхмаг вахты кәлиб кечди...

Бир сәһәр Ајтач јуваны бош көрдү. Даһа нә о күн, нә дә сонра гарангушлар јуваја кәлмәдиләр. Арабир кәлиб бачаларын дөврәсинә һәрләнир, јазыг-јазыг чивилдәшир, учуб кедирдиләр...

О ил гарангушларын балалары чыхмады. Онлар дөјәсән инчимиш, күсмүшдүләр. һәлә пајыз сојуглары дүшмәмиш, сәссиз-сәмирсиз көчүб кетдиләр.

Бир нечә күн сонра бабасы Ајтачы гучагына алыб галдырды, о јуваја бахды. Орада дөрд јумурта галмышды.

Бабасы деди ки, бунлар хараб олуб, даһа бала чыхмаз. Ајтач јумурталары көтүрүб сахлады ки, кәлән јаз гарангушлар јуваны бош көрсүнләр, јенә орада јумуртлајыб бала чыхарсынлар...

Пајыз да, гыш да кәлиб кечди... Јаза аз галырды. Амма Ајтач чох никаран иди. Көрәсән бу ил гарангушлар кәләчәкми? Ахы онлар кәлмәсә, јаз да кәлмәз!..

— Баба, ај баба, ахы гыш гуртарыр. Бәс мәним гарангушларым һарда галды? Көрәсән кәләчәкләрми?

— Кәләчәкләр, гызым, әлбәттә, кәләчәкләр!..

Ајтачын көзү јолда, гулаглары сәсдә иди. һәр сәһәр ојанан кими, әввәлчә диггәтлә бајыры динләјирди көрсүн ки, гарангушларын сәси кәлирми? Сонра кејиниб ејвана чыхыр, бојланыб һәр јана бахыр, гарангушларыны ахтарырды.

Һәјәтләриндәки ири салхым сөјүдүн һовуза сал-

ланмыш ичә будаглары, жаваш-жаваш жашыла чалырды. Дәнизин гышда бозумтул көрүнөн сулары дурулуб көй миңа рәнки алырды. Сәрин хәзри булудлары силиб-сүпүрүр, көјүн үзү ачылыр, күлүмсү-нүрдү.

Һәр ил бу вахт гарангушлар кәләрди... Бәс һаны, гарангушлар һарда галды?

Ајтач белә фикирләшә-фикирләшә, никаран-никаран јатыб, јухуда көрдү ки, гарангушлары кәлиб, јенә евләринин дөврәсинә һәрләнә-һәрләнә, шән-шән өтүшүрләр.

Ајтач бәрк севиниб әл чала-чала чығырды:

— Ај чан, ај чан, гарангушларым кәлди!..

О. өз сәсинә јухудан ајылды. Һәр шеј бир анда јох олду. Ајтачы агламаг тутду. Амма бирдән јенә гарангушларын сәсини ешитди. Тез дуруб бајыра гачды...

Гарангушлар кәлмишди! Бачаларын дөврәсинә һәрләнир, ичәри кириб јуваја гонурдулар.

Ајтач һоппана-һоппана чығырды:

— Хош кәлмисиниз, ај мәним гарангушларым, хош кәлмисиниз!

Гарангушлар Ајтачын башы үстүндә учуша-учуша, шән-шән өтүшүрдүләр:

Чәһ-чәһ вураг, чәһд еләк,
Чөл-чәмән чичәкләнсин!
Ачсын әлван күл-чичәк,
Бағчалар көјчәкләнсин!

«ТӘРЛАН» ВӘ «ГАРАГУШ»

Камал нәнәсинин нағылларыны чох севәрди. Һәлә үч-дөрд јашларындан, һәр кечә нәнәсинә бир-ики нағыл сөјләтмәмиш јатмазды. Бу нағылларда адамлар гәрибә халчалара миниб көјдә учардылар. Бу нағылларда елә гушлар варды ки, гәһрәмәнлары ганадларына алыб, једди иллик јолу бир гырпымда учуб кәдәрдиләр. Бу нағыллардакы гәһрәмәнлар нечә икид, нечә мәрд, нечә мөһкәм чаванларды!.. Онлар арзуларына чатмамыш, динчәлмөк билмәздиләр. Дивләрлә, әждаһаларла пәнчә-пәнчәј кәлиб вурушардылар. Һәр чүр чәтинлијә үстүн кәләрдиләр...

Камал белә нағыллары чох севәрди...

Камал өзү дә һәрдән јухуда өзүнү һәмни гәһрәмәнлар кими көрәрди. О, зүмрүд гушларын ганадларында учар, дивләр-әждаһаларла вурушарды...

Камалкилин кәнди јаз-гыш башы гарлы олан Кәпәз дағынын этәкләриндә иди. О саатларла көзүнү гарлы дағларын тәпәсинә зилләјиб тамаша етмәкдән дојмазды. Чох вахт булудсуз мави көјләрин учалыгларында, дик башы үстүндә сүзүб һәрләнән гарангушларла һәсрәтлә баха-баха галарды.

— Нә олајды, мәним дә онлар кими ганадларым олајды. Мән дә онлар кими көјләрә учалыб уча биләдим!..

Бу арзу балача Камалын ән ширин, ән бөјүк арзусу иди...

Камал ағыллы, зирәк вә инадлы бир ушаг иди. О марагландығы бир шеј барәсиндә инандырычы чаваб

алмајынча, истәјинә чатмајынча, раһат ола билмәди. О нәнәсинә, анасына нағыллардакы учан халчалар, гәрибә гушлар, дивләр, әждаһалар барәсиндә, күнәш, ај, илдырым барәсиндә тез-тез, чох-чох суаллар верәрди. Анчаг онларын вердији чаваблар чох о гәдәр дә ајдын олмазды.

Камалын атасы Рәшид Совет Ордусунда командир иди. Бир јаз атасы һәрби һиссә илә бирликдә һачыкәнд јајлағына кәлмишиди. Камалкил дә аилә илә ора көчмүшдүләр. Камал атасы илә тез-тез сөһбәт едәр, ондан чох шеј сорушарды. Бир дәфә Камал атасындан сорушду:

— Ата чан, бәс нијә адамларын ганадларын јох дур? Онлар нијә уча билмирләр?

Атасы күлдү вә онун башыны сығаллаја-сығаллаја деди:

— Вар оғлум, адамларын ганадлары вар, анчаг бу ганадлар онларын башындадыр.

Камал буну баша дүшмәјиб диггәтлә атасынын башына бахды, әлини өз башына чәкди. Сонра деди:

— Бәс һаны?

Атасы бәркдән күлүб деди:

— Оғлум, адамларын ганадлары башларынын ичиндәдир. Онлары көзлә көрмәк олмаз. Адамларын ганады онларын әглидир...

Бу сөзләрдән сонра атасы Камала тәјјарәләр барәсиндә данышды...

Бир сәһәр тездән Камал јухудан дуруб, һәмишәки кими, евләринин јанындакы тәләпә чыхмышды. О, көз кәздириб јан-јерәсинә тамаша едирди. Бурадан ашағыда көз ишләдикчә дүзәнликләр, сых мешәләр, күмүш шәрид кими ахан чајлар, мәхмәр чәмәнләр көрүнүрдү. Дәрәләрдән јүнкүл думан гатлары учалыр, учалдыгча ачыг көј үзүндә әријиб јох олурду. Көј

үзүндә бир дәстә гарагуш, ганадларыны кениш ачыб халај вура-вура һәрләнирди...

Бирдән ашағыдакы һәрби дүшәркә јанындан, дүзәнликдән бир курулту гопду. Бу курулту кет-кәдә арғды вә Камал бир-биринин ардынча бир нечә тәјјарәнин һаваланыб дик көјә учалдығыны көрдү. Көјдә сүзән гарагушлар бирчә анда дағылышыб јох олдулар. Инди онларын јериндә, онлардан да хейли учада тәјјарәләр халај вуруб һәрләнир, мајаллаг ашыр, ганадлары үстүндә фырланыр, уғулдаја-уғулдаја ашағы шығыјыр, јенә фишәнк кими, дик галхырдылар.

Сонра тәјјарәләр дурна гатары кими, јан-јана дүзүлдү. Бирдән һәр тәјјарәдән бир-ики нөгтә ајрылыб ағыр-ағыр јерә енмәјә башлады. Бунлар јерә јахынлашдыгча, нөгтәләр бөјүдү вә гырмызы, јашыл, сары рәнкли, золаг-золаг чәтирләрдән адамларын саллана-саллана ендикләри ашкар көрүндү.

Бу мәнзәрә о гәдәр көзәл, о гәдәр марағлы иди ки, Камал һеч јухуда да белә шеј көрмәмишиди.

Парашүтчүләрдән бири Камалын дурдуғу тәпәнин јахынлығында мәхмәр отларын үзәринә енирди. Камал дүз она сары чумду. Парашүтчүнүн ајағы јерә чатанда, Камал да онун јанына чатды.

Парашүтчү чаван, гарајаныз бир әскәрди. Күләкүлә парашүтү јығмаға башлајыб, ағзы ачыла галмыш Камала јахынлашды. Онун чәнәсиндән тутуб, јухудан ојадырмыш кими, јавашча силкәди вә мәнрибан-мәнрибан деди:

— Һә, гочаг, јохса сән дә тәјјарәчи олмаг истәјирсән?

Камал, доғрудан да, јухудан ајылмыш кими, бир нечә дәфә көзләрини гырпды, бирдән атылыб парашүтчүнүн бојнуна сарылды вә инамлы бир сәслә учадан деди:

— Олачагам, әми чан! Мән дә тәјјарәчи олачагам!..

Бу күндән Камал учан халчалар, зәр ганадлы зүмрүд гушлар, шаһзадә гәһрәманлар әвезинә, полад ганадлы тәјјарәләр, рәнкбәрәнк парашүтләр вә тунч үзлү чаван тәјјарәчиләр барәсиндә дүшүнүрдү.

Гарлы-шахталы ғыш кәлмишди.

Ғышын да өз көзәлликләри вар: дағлар, тәпәләр, дүзләр памбыг кими ағ вә јумшаг гарла өртүлмүшдү. Ағачларын будағлары лүлә-лүлә гара бүрүнмүш, ахар сулар донмушду. Һәрдәнбир булудларын арасындан күнүн сојуг ишылтылары сүзүлдүкчә, һәр тәрәф алмас кими, пар-пар парылдајыр, көзләри гамашдырырды. Гушбашы гарларын ағыр-ағыр јерә енмәси, ајағларын алтында хыртылдамасы, шахталы һаванын јанағлары охшамасы адама ажры ләззәт верирди.

Бә’зи тәнбәл ушағлар ғышда сәһәр-сәһәр исти јорған-дөшәкдән чыхмаға әринирләр. Чәтнинликлә јерләриндән галхыб мәктәбә кедирләр. Кәләндән сонра исә, бухарынын габағында бөјүрләрини јерә вериб дејирләр: «вер јејим, өрт јатым».

Камал беләләриндән дејилди. О сәһәр еркән, һамыдан тез јухудан дурар, һәјәтләриндән ахан хырдача архын бузуну ғырыб әлүзјүјана су төкәр, буғлана-буғлана әл-үзүнү јујар, мәктәбә кедәрди. Дәрслән сонра да өзү кими, бир дәстә дирибаш ушағы башына јығыб, кәндин јанындакы тәпәдә киршә сүрмәјә кедәрди.

Камал өзүнә гәрибә бир киршә гајырмышды: онун јанларына назик фанердән тәјјарә ганады кими, ики ганад вурмушду. Киршә тәпәдән үзүшаағы ити кәлдикчә, ики ениш арасындакы кичик мејданчадан һоппаныб бир ан јердән ажрылараг, һавада сүзән кими олурду. Бу, Камала ажры ләззәт верирди.

Јолдашлары да она бахыб белә ганадлы киршәләр гајырмышдылар. Беләликлә Камал биринчи «тәјјарәчиләр дәстәси» дүзәлтмишди.

Бу күнләрдә Камалын атасы он-он беш күнлүјә кәндә гонаг кәлмишди. О Камала кичик бир ојунчаг тәјјарә кәтирмишди. Јајла гурулан бу тәјјарәчик доғручү тәјјарә кими, уғулдаја-уғулдаја јердән ажрылыр вә мәфтил илә бағлы олдуғу бир дәмир чубуғун дөврәсиндә хејли һәрләниб јерә енирди. Камал јолдашларыны башына јығыб, бу тәјјарәчиклә саатларла әләнәр, тәјјарә вә тәјјарәчилик барәсиндә билдикләрини, атасындан ешитдикләрини вә јајда һәрби дүшәркәдә өз көзү илә кердүкләрини јолдашларына данышарды...

Бир ахшам Камал атасынын ов түфәнкини силиб тәмизләдијини, ова һазырлашдығыны көрүб сорушду:

— Ата чан, мәни дә ова апарарсанмы?

Атасы әввәл разы олмады:

— Ғышдыр, сојугду, оғлум, азарларсан... Узәглара кедәчәјәм, јоруларсан...

Камал әл чәкмәјиб деди:

— Јох, ата чан, мән сојугдан горхан, јолда јорулан ушағлардан дејиләм... Нә олар, ата чан, апар, өзүн көрәрсән, һәлә сәнә кемәјим дә дәјәр.

Атасы разы олду. Аңчаг обашдан дуруб јола чыханда, Камалын ширин јухуда олдуғуну көрүб, она ғыјмады, ојатмады, өзү тәк кетди.

Камал јухудан ајылыб атасынын кетдијини биләндә, кефи позулду. Анасы онун көнлүнү алмаг истәдисә дә, олмады. Камал атасындан јох, өзүндән күсмүшдү. Ахы о нијә јатыб јухуја галмышды?

Бир нечә күн сонра атасы јенә ова һазырлашанда, Камал онунла кетмәјә разылығыны алды. Өз-өзүнә сөз верди ки, кечә јатмајачаг.

Евдә һамы јатмышды. Камал да јериндә узанмыш, амма јатмамышды. Арабир ону һуш апарырды. О Мәликмәммәд нағылыны јадына салды. Мәликмәммәд алма бағында алмаларын кешијини чәкәндә, јатмага үчүн бармағыны кәсмиш, јарасына дуз басмышды...

Анчаг бу, Камалын хошуна кәлмәди. О өз-өзүнә деди:

— Јох, көрүнүр, Мәликмәммәд ојаг галмағы ба-чармајыб, бармағыны кәсиб, јарасына дуз басыб ки, ону јуху апармасын... Мән бармағымы да кәсмәјәчәјәм, јухуја да галмајачағам!..

Камал Мәликмәммәд барәсиндә, ов барәсиндә, тәјјарәчилик барәсиндә фикирләшә-фикирләшә, јатағында, о тәрәф-бу тәрәф чеврилди. Ону арабир һуш апарырдыса да, тез-тез ојаныб көзләрини пәнчә-рәјә зилләјир, һаванын ишығланыб-ишығланмадығыны јохлајырды.

Бирдән хоруз баны ешидилди. Камал тез галхыб кејинди, ахшамдан һазырладығы чантасыны бојнуна тахды. Атасы бу отаға кечәндә, Камал артыг жола чыхмаға һазыр иди. Атасы күлә-күлә әлини онун чијиннә вуруб деди:

— Бах, белә һа!.. Кәл кедәк...

О күн Камалын ән хошбәхт күнү олду:

О, јухуја үстүн кәлмишди!..

Јаз кирмишди. Сәрин јаз јели әтирли нәфәси илә, хырдача гушлар ширин-ширин нәғмәси илә, рәнкбәрәнк күлләр-чичәкләр, кәпәнәкләр әлван баһар мәнзәрәси илә адамын үрәјини ачырды.

Белә көзәл бир јаз сәһәри адамлар шәһәрин кәнарында јүз илләрдән бәри әјләнчә јери олан бир дүзәнә ахышырды. Трамвајлар, автобуслар, халы-халча дөшәнмиш, ичи үзүкүләр чаванлар, јашлылар, ушағларла долу автомобилләр ора кедирди. Бу дүзәнлијә

бир заманлар бабалар да сејрә чыхарды. Бурада мејдан гурулар, икидләр јарышар, күләшәр, чыдыр дүзәлдәр, човкан ојнардылар.

Инди дә һәмин бу дүзәнликдә јарыш варды. Кәнч мәктәбли оғлан вә гызлар бурада идман ојунлары ојнајачаг, јарышачагдылар.

Голларында гырмызы сарғы олан нәзәрәтчиләр кәләнләрә јер көстәрир, һамыны гајда илә јерләшидридиләр.

Јарыш башланды: јүјүрмәк, һоппанмаг, гумбара атмаг, нишана вурмаг вә башга идман ојунларында зирәк мәктәбли кәнчләр өз бачарыг вә һүнәрләрини көстәрдиләр. Анчаг бу күнкү идман бајрамынын ән марағлы бир һиссәси дә варды: шәһәрдә илк дәфә идман бајрамында тәјјарә моделчиләри дә иштирак едирдиләр.

Ишарә верилди. Оркестр тәјјарәчиләр маршыны чалды вә кәнч тәјјарәчиләр һәрә өз гајырдығы тәјјарә моделини башынын үзәринә галдырага, чәркә илә дүзүлүб өз јериндә дурду. Тамашачылар көзләрини буллара зилләјиб хырдача тәјјарәләрин учушуну марагла көзләјирдиләр.

Камал да бу кәнч тәјјарәчиләр арасындајды. Бу күнү, бу дәгигәни о чохдан көзләјирди.

Бирдән ишарә верилди. Кичик тәјјарәләр бир-биринин ардынча рәнкбәрәнк гушлар кими һаваја учду. Нөвбә Камала јетишәндә, о, хырдача тәјјарәнин пәрини бурахды. Тәјјарә чанлы бир гуш кими, чырпынды вә уғулдаја-уғулдаја Камалын әлиндән голуб, фишәнк кими учалды. Оун күмүшү ганадларында гырмызы улдуз чәкилмиш, көвдәсиндә при гырмызы һәрфләрлә «Тәрлан» јазылмышды. Һамынын көзү онда иди. Һава булудсуз, күләкәсиз, бүллур кими саф вә тәмиз иди.

Бирдән Камал да, тамашачылар да бәрклән чыгырышдылар. Һеч кәсин бу вахта гәдәр көрмәдији

чоҳ учаларда сүзән бир гарагуш ганадларыны бүкүб, ох кими «Тэрланын» үстүнә шығыды. Буну көрән Камал бэркдән чығырды; елэ бил ки, гарагуш индичә чајнаглары илэ онун үз-көзүнү чырмаглајачаг. О, ихтијарсыз әлләрини үзүнә тутду. Анчаг гарагуш «Тэрлана» чатар-чатмаз, бирдән-бирә ганадларыны кениш ачды вә «Тэрланын» үстүндә һәрләниб, јенә дик јухары галхды. Гарагуш јухарыда һавадан асылмыш кими, бир ан дуруб ганад чалдыгдан сонра, бир дә «Тэрлана» шығыды. Она чатанда, јенә бирдән керри гајытды. Көјләрин падшаһы сајылан гарагуш, үчүнчү дәфә дә һүчум едиб, «Тэрланы» чајнагламаг истәдисә дә, анчаг јенә бачармады. Бу вахта гәдәр көјдә һүчум етдији бүтүн гушлар горхуб гарагушун габағындан гачмышды. Анчаг бу гәрибә гуш ону һеч сајмырды. «Тэрлан» ондан һеч горхуб гачмыр, әксинә, дүз онун үстүнә чумурду. «Тэрланын» бу чүр'әти гарагушу горхутду. Ахырда гарагуш «Тэрландан» горхуб онун габағындан гачды...

Буну көрән тамашачылар бэркдән әл чалыб «Тэрланы» алгышладылар.

О күн Камалын ән хошбәхт күнү олду:

Онун «Тэрланы» көјләр падшаһы гарагуша үстүн көлмишди!..

БАЛАЧА БАЛЫГЧЫЛАР

Бағча ушаглары дәниз ғырағына кәзмәјә чыхмышдылар. Сапсары, гупгуру, јумшаг, илыг гумун үстүндә ушаглар ики бир-үч бир јығышыб ојнајырдылар. Хырдача ојунчаг белләр илэ јери газырдылар. Алтадан нәм гум чыхырды. Бу гумдан ев тикир, һасар чәкир, чүрбәчүр һејван, ајы, фил, балыг фигурлары дүзәлдирдиләр. Кими дә гумун үстүнә сәпәләнмиш рәнкбәрәнк чынгыллары, мунчуг кими ишылдајан хырдача дашлары јығыб кәтирирди. Бунлардан һамар гумун үстүндә чүрбәчүр нахышлар чәкирдиләр.

Ајкүн мүәлим дә арада кәзә-кәзә, ушаглара көмәк едирди:

— Бу нәдир, ај Орхан, ај Ајтән нә тикирсиз?

Ајтән чаваб верди:

— Сарајдыр, Ајкүн мүәллим, пионер сарајы!

— Чох көзәл, чоҳ јахшы... Бах, дамына да буну тахын!—дејиб Ајкүн мүәллим она балача бир гамыш верди.—Бу да олсун телевизија антеннасы!

— Чох сағ олун, Ајкүн мүәллим!—дејиб Ајтән гамышы ондан алды.

Сонра Ајкүн мүәллим о бири ушаглара јанашды. Елчинлә Ајшән дә гумдан јекә бир балыг дүзәлтмишдиләр. Ајкүн мүәллим онлара бир овуч хырда чынгыл, бир дә үзүк гашы кими ишылдајан балача бир даш верди:

— Бунлары да дүзүн үстүнә, олсун балығын пулары. Бу да балығын көзү!

Ушаглар чынгыллары вә дашы алыб, севинә-севинә балығын үстүнә дүздүләр.

Бирдән балача Күләр ојандан горха-горха чы-
гырды:

— Вај, илан! Илан!..

Ајкүн мүәллим тез о тәрәфә јүјүрдү. Күләрин көс-
тәрдији јерә бахды. Орада хырда чынгыл вә дәниз
отларынын арасында чохдан өлүб гурумуш бир ијнә-
балыг варды. Ајкүн мүәллим ону көгүрдү, күлә-күлә
деди:

— Горхма, ај Күләр, бу илан дејил, ијнәбалығы-
дыр. Ушаглар, кәлин бахын!

Ушаглар онун дөврәсинә јығышдылар. Ајкүн мү-
әллим балығы әлиндә тутуб ушаглара көстәрди:

— Бахын, балалар, бу ијнәбалығыдыр. Бахын, бу
онун көзләри, бу ағызы, бу үзкәчләри, бу да гујруғу...
Бәрк күләк оlanda, ләпәләр ону ғыраға атыб, о да
өлүб гурујуб. Буну апараг бағчадакы коллексијамы-
за гојаг...

Ушаглар дәниз ғырағындан јығдылары хырдача
чынгыллардан, ишылдајан дашлардан, дәниз отла-
рындан, гурумуш чүчү вә балыглардан бағчада бир
коллексија дүзәлтмишдиләр. Инди бу гурумуш ијнә-
балығы да ора гојачагдылар.

Сонра Ајкүн мүәллим ушаглары бир јерә јығды.
Онлар илыг гумун үстүндә дөврә вуруб отурдулар.
Ајкүн мүәллим деди:

— Инди дә кәлин дәниз маһнысыны охујаг.

Ајкүн мүәллимлә ушаглар сәс-сәсә вериб, дәниз
маһнысыны охумаға башладылар:

Көзәл-көјчәк Хәзәри
Үрәкдән севирик биз.
Ән јахшы достумузду
Ғызыл күнәш,
Хош һава,
Сәдәфли гум,
Көј дәниз!..

Бизим көзәл, мейрибан
Јодашымыздыр күнәш.
Нур сачыр дага-дүзә,
Нур сачыр үстүмүзә,
Чанымызы бәркидир,
Гаралдыр дәримизи.
Јајлаган гајыдаһа,
Көрән танымыр бизи!..

Хош һава, сәрин һава,
Дәниздән әсән күләк
Охшајыр һәр күн бизи
Мейрибан бир апатәк.

Сәдәфли гумдан тәшәнк,
Көзәл сәләр тикирик.
Чынгыллардан рәнкбәрәнк
Нахышлар да чәкирик...
Јајлагда ән севимли
Достумуз көј дәнизди.
Саһили саф ғызыл гум,
Сују да тәртәмизди.

Һәр күн кәлиб саһилә,
Орда вериб әл-әлә,
Биз охуја-охуја,
Бирдән чумуруг суја.
Чимирик лап дојунча,
Бәркијир бәдәнимиз.
Кәрәк өмүр бојунча
Мөһкәм, саглам олаг биз.

Ән јахшы достумузду
Ғызыл күнәш,
Хош һава,
Сәдәфли гум,
Көј дәниз.
Көзәл-көјчәк Хәзәри
Үрәкдән севирик биз!..

Ушаглар маһны охуја-охуја чәркәјә дүзүлүб бағ-
чаја гајытмаг истәјирдиләр. Бирдән Ајкүн мүәллим
көрдү ки, ушаглардан бири—Токај чәркәдә јохду.

Дөнүб саһилдә ойнажан башга ушагларын арасында ону ахтара-ахтара, учадан чагырды:

— Токај! Ај Токај!.. Нардасан, ај дэчэл? Кэл багчаја кедирик!..

Токај лап сујун гырағындан сәсләнди:

— Бурдајам, Ајкүн мүәллим, кәлин бахын, бурда балыг тутурлар. Лап балача-балача, хырдача-хырдача балыглар!..

Ајкүн мүәлим ушагларла биркә о тәрәфә јөнәлди. Дәнизин лап гырағына—ләпәдәјәнә чатанда нә көрдүләр:

Он-он ики јашларында ики оғлан! бир чунанын ики тәрәфиндән тутуб, суја батырыр, бир гәдәр кәздирир, сонра бирдән галдырырдылар. Чунанын ичиндә күмүш кими парылдашан хырдача көрпә балыглары овучлајыб, газдыглары хырдача чалаја төкүрдүләр. Балыглар атылыб-дүшүр. Чоху далы үстә чеврилиб, һәрәкәтсиз галырды.

Буну көрәндә, Ајкүн мүәллим ушаглара деди:

— Ај-ај-ај!.. Нә гајырырсыз, ај гочаг балыгчылар!.. Ахы бунлар хырдачадыр, көрпәчәдир. Намысы өлүб тәләф олачаг! Бәс бунлара һеч һејфиниз кәлмирми?

Оғланлардан бири деди:

— Нә олар... Дириләрини апарыб евдә банкада сахларыг да...

Ајкүн мүәллим башыны булаја-булаја деди:

— Јох, јох!.. Бунлар аквариум балығы дејил, дәннз балыгларыдыр. Өзләри дә лап көрпәдир. Банкада, аквариумда галмазлар, һамысы өләр.

Доғрудан да, чаладакы көрпә балыгларын чоху далы үстә чеврилиб сујун үзүнә чыхмышды.

Ајкүн мүәллим бунлары ушаглара көстәриб деди:

— Бах, көрүрсүнүзмү? Бунлар һамысы өлүб... Јазыг дејилләрми? Ахы бунлар бир аздан бөјүјүб јекә балыг олачагдылар, сонра да балалајыб чохлачагдылар... Амма һәлә көрпәликдә тәләф олдулар... һејјиф дејилми?

Балыгтутан оғланлар утандыгларындан башларыны ашағы салыб динмирдиләр. Онлар тутдуглары ишдән пешман олмушдулар.

Бирдән оғланлардан бири чаланын габағында чөмәлиб, онун кәнарыны икиәлли өзүнә сары чәкиб учурду. Чаладакы су илә бәрәбәр бүтүн балыглар да ахыб дәннзә төкүлдү, бирчә анда үзүб јох олдулар.

Буну көрән багча ушаглары севиниб әл чала-чала чыгырышдылар:

— Урра! Урра!..

Балыгтутан оғлан ајаға галхыб, Ајкүн мүәллимә сары кәлди вә утана-утана деди:

— Даһа бир дә еләмәрик, билмәмишик, мүәллим...

Ајкүн мүәллим күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Бах, белә һа!.. Өзүнүз дә еләмәјин, башга ушаглары да көрпә балыглары тутуб тәләф еләмәјә гојмајын... Јахшымы?

— Јахшы мүәллим!

Бундан сонра багча ушаглары чәркәјә дүзүлүб, дәннз маһнысыны охуја-охуја багчаја гајытдылар.

Ушаглар багчаја јеничә чатмышдылар ки, бирдән дәннз сарыдан әввәлчә илыг күләклә дәннз отларынын түнд гохусу кәлди. Сонра күләк бирдән-бирә сәринләшди, күчләнди. Бирчә анда һарданса, алчаг, боз булудлар көј үзүнү бүрүдү. Күләк шиддәтләнди. Дәннз бәрк далғаланды. Далғаларын курултусу илә ағач јарпагларынын хышылтысы бир-биринә гарышды. Шимшәкләр чахды, көј курулдады, бәрк туфан гопду...

Сөһөр ушаглар јухудан ојананда, күләк тамам көсилмиш, булудлар јох олмуш, думдуру көј үзүндө ал күнөш пар-пар парылдајырды. Торагајлар һаваланыб, чөһ-чөһ вурур, јағышда чимиб, тэртөмиз, јамјаныш олмуш јарпагларын арасында хырдача гушлар чивилдөширдилэр.

Сөһөр јемэјиндэн сонра Ајкүн мүөллим ушаглары чэркөјө дүздү. Һэр күнкү кими, дөниз ғырағына көзмөјө апарды. Ушаглар сәһилө чатанда, көрдүлөр ки, дүнөнки туфанда чошуб-дашмыш дөнизин нөһөнк далғалары бүтүн чимөрлији тэртөмиз јујубдур. Елә бил нөһөнк бир үтү илә чимөрлији башдан-баша үтүләмишдилэр. Анчаг орада-бурада бөјүклү-кичикли көлмөчөлөр эмәлә колмишди. Ушаглар белө көлмөчөлэрә балача дөниз дејирлэр.

Ајкүн мүөллим ушаглары бу көлмөчөлөрин лап јахынына апарды. Ушаглар кээз-кээз диггәтлә суја бахырдылар. Сујун дибиндө чүрбөчүр, ири-хырда чынгыллар, балыггулағы дејилөн, дөјирми, узунсов рөнкбэрөнк габыглар, ишылдајан дашлар көрүһүрдү.

Һамыдан габагда кедэн вә һөмишә һэр шеји һамыдан әввөл көрөн Ајтөн бирдөн атылыб дүшә-дүшә, әл чала-чала чығырды:

— Балыглар, Ајкүн мүөллим, балыглар, хырдача, көрпәчө балыглар!..

Ајкүн мүөллим илә ушаглар да онун јанына јујүруб, көстәрдији јерә бахдылар. Доғрудан да, сујун диб илә бир дөстә хырдача балыг үркмүш сәрчө дөстәс кими, о баш-бу баша гачыр, вурнухур, амма һеч јана чыха билмирдилэр.

Көлмөчөһин дөрд дөврәси гурумушду. Дүнөн чошан дөнизин далғалары бу чухурлары су илә долдурмушду. Хырдача, көрпәчө балыглары да сугарышыг кәтириб бу чухурлара атмышды. Инди күләк јатмыш, дөниз динчәлимиш, сулар чәкилмиш, јазыг ба-

лыглар бурада душтаг галмышдылар. Бир аздан күн ғызачаг, бу көлмөчөләрдоки су да гурујачаг, көрпәчә балыглар һамысы тәләф олачагды...

Ајкүн мүөллим буну ушаглара дејиб сорушду: — Ушаглар, бәс инди биз нејләјәк? Бу хырдача-көрпәчө балыглары өлүмдән нечә гуртараг?

Дүнөн оғланларын чуна илә балыг тутдугларыны көрөн Токај деди:

— Ајкүн мүөллим, кәлин биз дә дүнөнки оғланлар кими, балыглары тутаг, сонра дөнизә бурахаг.

Ајкүн мүөллим деди:

Јох, елә олмаз, Токај. Ахы буһлар лап хырдадыр, көрпә балалардыр. О чүр тутанда чоху эзилэр, эдәләнәр, өләр...

Елчин деди:

— Ајкүн мүөллим, онда јаваш-јаваш овчумузла тутаг...

Ајкүн мүөллим күлә-күлә деди:

— Јахшы, бир тут, көрүм нечә тутурсан?

Елчин дөстә илә бир јерә јыгышыб дурмуш хырда балыглары јахынлашыб, чәлд әјилди, сују овучлады. Анчаг овучларыны ачанда, көрдү ки, бомбошдур, һеч бирчә балыг да јохдур. Гајыдыб балыгларын далынча чумду, бир дә тутмаг истәјөндә, шаппылты илә үзүгөјлү көлмөчөјә јыхылды.

Ајкүн мүөллимлә ушаглар күлүшдүләр. Ајкүн мүөллим деди:

— Ај тутдун һа!.. Онларын елә хырда, көрпә олмағына бахма! Елә чәлддирләр ки, әл илә һеч чүр тутмаг олмаз...

Онда Орхан әлиндәки ојунчаг белн галдырыб деди:

— Ајкүн мүөллим, кәлин көлмөчөдән дөнизә архгазаг. Көлмөчөһин сују дөнизә аханда, балыглар да дөнизә төкүләр...

Ајкүн мүөллим элдерини бир-биринэ вуруб, севинэ-севинэ ону алгышлады:

— Ај сағ ол, Орхан, бах, сән тапдын! Һә, ушаглар, кәлин башлајаг!..

Көлмәчә илә дәнизин арасы дөрд-беш аддым оларды. Ајкүн мүөллим сујун ахар јерини тапыб, ушагла-ра көстәрди вә деди:

— Ај гочаглар, кәлин, бурдан башлајын!..

Ушаглар севинчәк ишә киришдиләр. Бир аздан көлмәчәдән дәнизә јол ачдылар. Көлмәчәнин сују дәнизә ахмаға башлајанда, Ајкүн мүөллим көлмәчәнин о бири башына кечиб, ушаглары сәсләди:

— Ушаглар, инди кәлин, бурдан балыглары сујун ахарына тәрәф говаг!

Ушаглар Ајкүн мүөллимлә биркә көлмәчәнин о башындан ајагларыны шаппылты илә суја вура-вура, сујун ахарына тәрәф јүјүрдүләр. Бирчә дөгигәнин ичиндә балыглар һамысы ахышыб дәнизә төкүлдү.

Ушаглар севиниб әл чала-чала, охудулар:

Ај балача балыглар,
Ај көрпәчә балыглар,
Кәдин, үзүн дојунча,
Кәдин, кәзин дојунча.
Лап јекәлин—көкәлин,
Сонра бизә говаг кәлин!..

Дәнизин ғырағында, ләпәдәјәндән бир гәдәр аралы белә көлмәчәләр чох иди. Ушаглар Ајкүн мүөллимлә биркә бу көлмәчәләрин бир нечәсиндә олан балыглары да бу чүр дәнизә бурахдылар.

Бирдән бир гәдәр узагдан Токајын ғышгырдығыны ешитдиләр:

— Ајкүн мүөллим! Ушаглар! Бура кәлин, бурда бир јекә балыг вар!..

Ајкүн мүөллимлә ушаглар тез о тәрәфә јүјүрдүләр.

Орада ләпәдәјәнә хејли чынгыл галанмышды.

Көлмәчә дәниздән чох аралы галмышды. Көлмәчәнин ортасы бир гәдәр чухур иди. Орада ики ғырыш бојда бир балыг үзүрдү. Ушаглары көрөндә, балыг ити үзүб гачмаг истәди. Амма көлмәчәнин ғырағларында су лап дајаз олдуғундан, јаны үстдә чеврилиб галды. Бирдән чапалајыб һоппанды. Јенә көлмәчәнин дәрин јеринә дүшүб, сујун дибинә батды.

Токај чумуб ону тутмаг истәјәндә, ајағы сујун дибиндә најәсә илишди. Токај үзүгөјлү јыхыланда, Ајкүн мүөллим онун әлиндән тутуб деди:

— Белә олмаз...

Токај деди:

— Бәс нејләјәк, мүөллим? Кәлин бурда да арх тазаг, көлмәчәдән дәнизә јол ачаг.

Ајкүн мүөллим бахыб көрдү ки, көлмәчә дәниздән чох аралыдыр, һәм дә арада чынгыллар тәпә кими галанмышды. Бурадан дәнизә јол ачмаг олмазды.

Ајкүн мүөллим ушаглары көлмәчәнин бир кәнарына јығыб деди:

— Ушаглар, һамыныз бир-биринә сөјкәниб, сых чәркә илә кәлин. Онда балыг көлмәчәнин дајаз јеринә чыхар. Орда әл илә тутуб дәнизә бурахарыг.

Ушаглар чәркә илә кәләндә, балыг әввәл кәнара чыхды. Анчаг јенә дөнүб, сујун дәрин јеринә ғыяйтды. Балыг бирдән бәрк сыхрајыб, көлмәчәнин лап дајаз јеринә дүшдү. Орада һоппанмаға, чапаламаға башлады.

Орхан тез чумуб, ону икиәлли овучлајыб галдырды, анчаг балыг бирдән чырпыныб сүрүшдү, гумун үстүнә дүшдү. Ајкүн мүөллим тез ону еһмалча икиәлли овучлајыб саһилә јүјүрдү, ушаглар да онун ардынча чумдулар.

Ајкүн мүөллим балығы дәнизә атды. Балыг суја дүшән кими, сујун үзүндә дә бир-ики дәфә һоппанды, сонра бирдән баш вуруб јох олду. Ушаглар ону да әл чала-чала, охуја-охуја јола салдылар:

Ај көчөк балыг,
Ај зирөк балыг,
Кет үз доюнча,
Кет көз доюнча.
Кет жекал—көкөл,
Сонра јенә дә
Бизә гонаг кәл!..

Ајкүн мүәллим ушаглары јумшаг, илыг, гупгуру, сәдәф гумларын үстүнә јыгыб, исланмыш палтарларыны сојундурду. Сыхыб гум үстүнә сәрди. Өзү ортада дуруб, ушаглары дөврәјә дүздү. Ири, рәнкбәрәнк топу үфләјиб долдурду. Ушаглар палтарлары гурујана гәдәр топ-топ ојнадылар.

Сонра да Ајкүн мүәллим онлары кејиндириб чәркәјә дүздү. Ушаглар «Балача балыгчылар» нәгмәсини охуја-охуја бағчаја јөнәдиләр:

Балыгчыјыг, балыгчыјыг,
Дајанмышыг ајыг-сајыг,
Горујуруг көј Хәзәри,
Горујуруг көрпәләри.

Көлмәчәдән, көлдән, чајдан
Гој көрпәләр гырылмадан
Кен дәннизә ахыб долсун.
Хәшәм, сазан, чәки, чапаг,
Гызыл балыг бол-бол олсун!..
Һәр чүр балыг бол-бол олсун!..

Ушаглар маһны охуја-охуја, кәлиб бағчаја чатдылар. Бурада јамјашыл талварын алтында онлар үчүн сүфрә ачылмышды. Талвардан сары кәһрәба кими ағ шаны, мәрчан кими түнд гырмызы гара шаны салхымлары асылмышды. Дәннздән әсән сәрин күләк чинар, сөјүд, ијдә, зейтун, әнчир ағачларынын јарпагларыны хышылдадыр, будагларда гушлар чивилдәширди.

Ушаглар әл-үзләрини јујуб, сүфрәјә отурдулар. Бу күн онлара дадлы балыг гызартмасы биширмишдиләр. Ләззәтлә доюнча једиләр.

Сонра динчәлмәк үчүн бағын ортасында гызыл күлләрин, сармашыгларын арасында рәнкбәрәнк чачхачлы көшкдә, дөврәләмә дүзүлмүш раһат стулларда отурдулар.

Ајкүн мүәллим дә, һәмишәки кими, ортада дуруб, онлара марағлы бир нағыл данышды. Бу күнкү нағыл «Сәдәф балыгла Гочаг оғланын» нағылы иди.

Ушаглар, сиз дә, истәсәниз, дејин, һәмин нағылы бу китабдан сизә охусунлар.

СӘДӘФ БАЛЫГЛА ГОЧАГ ОҒЛАН

(Дәниз нағылы)

Бири варды, бири јохду... Уча, гарлы дағларын о тајында, учсуз-бучагсыз көј дәнизләрин ортасында јамјашыл, күллү-чичәкли бир ада варды...

Бу адада адамлар һамысы азад јашајырды; һамысы әлбир, елбир ишләјирди. Әлбир-елбир олуб јер шумлајыр, тахыл, мејвә ағачлары әкир, евләр, сарајлар, мәктәбләр тикир, јоллар чәкирдиләр. Тарлаларда, бағларда-бағчаларда јетишән тахыллары, мејвәләри араларында бәрәбәр бөлүрдүләр. Мал-гаралары, гојун-гузулары чөлләрдә чобансыз отлајырды. Чүнки бу адада нә оғру-гулдур, нә вәһши-јыртычы һејванлар јох иди. Бурада нә хәстәхана, нә дә дустанхана варды. Она кәрә ки, бурада адамлар хәстәлән-мәздиләр, оғурлуг, әјрилик вә һеч кәсә пислик етмәздиләр.

Өз ана јурдларыны јадлардан-јағылардан вә кәнардан кәлән вәһши јыртычылардан горумаг үчүн, бурада јашајанларын улу бабалары кәндләрин, шәһәрләрин дөврәсинә дашдан, ағачдан јонулуб гајрылмыш нәһәнк горхунч һејкәлләр дүзмүшдүләр. Узаг-узаг дәнизләрдән јадлар-јағылар бөјүк-бөјүк јәлкәнли кәмиләрдә ајаја јахынлашанда, бу нәһәнк һејкәлләр кур-кур курулдајыб горхулу сәсләр чыхарыр, дүшмәнләр дә бундан горхуб гачырдылар.

Бу адада јашајанларын һамысы учабој, гыврымсач, гарашын, гәшәнк, үзүкүләр, мейрибан вә гочаг адамлар иди. Бунлар ушағларына көрпәликдә ад гојмаздылар. Ушаг кәрәк бир аз бөјүјүб, јахшы бир иш

кәрә иди, бир һүнәр кәстәрә иди, бунунла да өзүнә ад газана иди. Онда бөјүкләр, ағсаггаллар јығышыб она көрдүјү ишә кәрә ад гојардылар. Мәсәлән, икидлик кәстәрәнә—Икид, Гочаг, фајдалы, хејирли бир шеј тапана—Тапан, јахшы ев тикмәк, гурмаг бачарана Гуран, Тикән вә башга белә-белә адлар гојардылар.

Һәмин бу адада гәшәнк—гочаг бир оғлан варды. Ады да елә Гочаг иди. Билмирсинизми она бу ады нијә гојмушдулар? Билмирсиниз? Онда кәлин, буну сизә данышым:

Күнләрин бир күнү бу оғлан дәниз гырағында ојнајырды. Охла нишанә атыб, мөшг еләјирди.

О, балача јајыны әлинә алды. Кәмәриндән бир ох чәкиб јаја гојду. Охларынын учу гөз бојда гурумуш палчыгдан иди.

Гочаг нишан алыб атмаг истәјирди ки, бирдән көјдән бир чәпиш сәси ешитди. Чәпиш јазыг-јазыг мәләјирди. Елә бил дејирди:

— Мә... мә... мә... мәнә көмә-ә-әк!..

Оғлан башыны галдырыб баханда, көрдү ки, јекә бир гарагуш бир чәпиши чајнағына алыб апарыр. Гуш оғланын башы үстүндән кечәндә, о тез нишан алыб оху атды. Ох гарагушун башындан дәјиб ону карыхдырды. Чәпиш гарагушун чајнағындан чыхыб шаппылы илә дәнизә дүшдү...

Јазыг чәпиш... Инди дә дәниздә боғулачагды, нагга балыглара јем олачагды!..

Оғлан тез дәнизә атылды. Чәпиши чыхарыб кәтирди. Јазыг чәпиш бәрк горхмушду. Гарагушун ити чајнағларынын јериндән һәлә дә ган ахырды. Чәпиш јаныглы-јаныглы мәләјирди.

Елә бу заман јухарыдан, гајаларын башындан ана кечинин дә сәси кәлди.

— Бала!.. һардасан?

Чэпиш женә мэләди:

— Бурдајам... ана чан!..

Ана кечи гајалардан һоппана-һоппана, мэләјә-мэләјә кәлди.

Бу гәшәнк бир дағ кечиси иди.

Оғлан чэпиши гучағына көтүрүб анасынын јанына апарды, она верди. Ана кечи баласынын јараларыны јаламаға, ону әмиздирмәјә башлады. Сонра үзүнү оғлана тутуб деди:

— Чох сағ ол, ај гочаг оғлан!

О күндән оғлан дағ кечиләри илә дост олду. Тез-тез көрүшдү. Онлардан дик дағлара дырманмағы, гајалардан һоппанмағы өјрәнди.

Оғлан чэпиши әввәл гарагушун чајнағындан, сонра да горхунч далғалардан, нәһәнк нагга балығлардан гуртармагла, әлбәттә, гочаглыг етмишди, икидлик кестәрмишди. Елә буна көрә дә она Гочаг вә ја Икид ады вермәк оларды. Анчаг һајыф ки, онун бу икидлийини, гочаглығыны көрән олмамышды. Оғлан өзү дә бу барәдә һеч кәсә һеч нә данышмамышды. Ахы адамын өз гочаглығындан данышмасы јахшы дејил! Сән јахшылыг елә, гочаг ол, икидлик кестәр, амма бу барәдә һеч нә данышма! Буну көрәнләр, биләнләр олса, данышарлар, ја данышмазлар,—өзләри биләрләр..

Күнләрин бир күнү дәниз гырағында бөјүк шәнлик варды: чалан ким, ојнајан ким, охујан ким, ох атан, мизраг атан ким, күләшән, һоппанан, кечдикчи ојнајан ким...

Бу күн бурада, дәниз гырағындакы бу ел бајрамында һәрә өз һүнәрини кестәрирди. Балачалар да, бөјүкләр дә чәлдликлә, зирәкликлә, һәр чүр бачарыгла һәрә өз тај-тушу илә јарышырды.

Бир тәрәфдә адлы-санлы адамлар, ағсаггаллар отуруб јарышанлара диггәтлә бахыр, ән јахшы бача-

рыг кестәрәнләрә мүкафат верир, һәлә адлары олмајан ушағлара ад гојурдулар.

Бу күнә гәдәр һәлә ады олмајан бизим гочаг оғлан да өз јашыдлары, тај-тушлары илә јарышырды.

Јарыш белә иди:

Һәрә өз кичик мизрағыны күчү чатдығы гәдәр узаға атачагды. Сонра дик гајадан суја һоппаныб, дәнизин дибиндән өз мизрағыны тапыб кәтирәчәкди.

Он ушаг гајанын үстүндә чәркә илә дүзүлүб, һамысы бирдән мизраглары атды вә суја һоппанды.

Бир аздан ушағлар, һәрә бир јердән сујун үзүнә чыхдылар, амма бизим оғлан јох иди. Бир гәдәр дә көзләдиләр. О женә көрүнмәди. Һамы никаран-никаран көзләрини дәнизә зилләјиб ону ахтарыр, сујун үзүнә чыхмасыны көзләјирди.

Бәс о нә олмушду? Нијә чыхмырды? Бәлкә...

Јох, јох, һеч никаран галмајын... О зирәк оғландыр, лап балыг кими үзмәји, сујун алтында һамыдан чох галмағы јахшы бачарыр. Өзү дә һәмишә үзә-үзә дәнизин дибини, өз јан-јәрәсини јахшыча көрүр...

Бәс о, сујун алтында бу вахта гәдәр нә еләјирди?

Бизим оғлан суја атылыб, дәнизин диби илә лап ити-ити үзә-үзә кетди. Өз мизрағыны тапыб сујун үзүнә чыхмаг истәјәндә, бирдән чох гәрибә вә горхунч бир һејван көрдү. Бу һејванын јекә бајгуш башына бәнзәр сачаг түклү башы, башынын дөврәсиндә дә һәр бири фил хортуму бојда сәккиз голу варды. Бу хортумлар илан кими гывырлырды. Бу һејван нәһәнк дәниз әждаһасы—о к т а п о д иди.

Бу ганичән һејван хырдача, гәшәнк бир балығы тутмушду. Чәһрајы сәдәф кими, рәнкбәрәнк көрүнән бу хырдача балыг јалварыб чығырды:

— Ај аман!.. Мәнә көмәк!.. Ај аман!..

Оғлан о саат чумуб мизрағы далбадал әждаһанын башына вурду. Әждаһа балығы бурахыб, илан кими гывыран хортумлары илә оғлана сармашды.

Онун хортумларынын ич тэрәфи тикан-тикан иди. Бу тиканлар оғланын бәдәнинә батыб, зәли кими ганыны сормаға башлады. Анчаг гочаг оғлан өзүнү итирмәди. Мизрағыны тез әждаһанын башына, хортумларынын дибинә далбадал о гәдәр вурду ки, ахырда әждаһа күчдән дүшдү. Анчаг онун хортумлары оғланын чијинләринә зәли кими јапышыб галмышды. Оғлан ағыр-ағыр үзүб сујун үзүнә чыхды.

Бајадан никаран-никаран көзләрини дәнизә зилләјиб ону ахтаранлар буну көрән кими, чох севиндиләр. Чығыра-чығыра ону сәсләдиләр.

Анчаг оғлан чох чәтинликлә үзүрдү. Она көрә ки, һәм чох јорулмушду, һәм дә хортумлары илә она јапышыб галмыш дәниз әждаһасы чох ағыр иди.

Оғлан дәнизин ғырағына чыханда, даһа әждаһаја күчү чатмады. Суда хејли јүнкүл олан һејван инди оғланын өзүндән дә ағыр иди. Јолдашлары кәлиб көмәкләшдиләр, онула бирликдә бу нәһәнк һејваны судан чыхартдылар.

Һамы бу гочаг оғланын башына јығышды. Дүнја-көрмүш ағсагаллар дедиләр ки, бу нәһәнк һејван дәнизин ән горхунч јыргычыларындыр. Фил хортуму кими узун вә күчлү, зәли кими гансоран голлары илә ән ири балыглары, һәлә адамлары да тутуб сыхыр, бүтүн ганыны сорур.

Белә горхунч бир әждаһаја үстүн кәлиб ону өлдүрдүјү үчүн, оғлана ағсагаллар һәмин ады вердиләр:

— Гочаг!..

Күнләрин бир күнү Гочаг јенә дәниз ғырағына чыхмышды. О, һәр күн сәһәр тездән кәлиб, гајадан-гајаја һоппаныр, дәнизә атылыб үзүр, охла нишан атыб мәшг едир, сонра евә, ордан да дәрсә кедирди.

Һәр сәһәр бурада досту даг чәпиши илә көрүшүрдү. Чәпиш дә инди бир аз бөјүјүб, гәшәнк, шиш

бујнузлу бир оғлан олмушду. Чәпиш Гочаға, даг чәмәнләринин күлләриндән-чичәкләриндән, јығыб кәтирди. Гајадан-гајаја һоппаныб, онула ојнашырды. Сонра јенә һоппана-һоппана гачыб дағлара дырмашырды. Гочаг да бу даг чәмәнләринин чичәкләрини кәтириб, дава-дәрман гајыран гочалара, галаныны да гызлара, кәлинләрә пајлајырды.

Бу күн дә чәпиш кедәндән сонра Гочаг өз дәниз мәшгинә башлады. О, мизрағыны вар күчү илә дәнизә, узаглар атыр, сонра гајадан һоппаныб суалты үзә-үзә кедир, ону тапыб кәтирди.

Гочаг јенә голајланыб мизрағыны туллады. Мизраг һавада сүзә-сүзә һәмишәкиндән хејли узагга суја дүшдү. Гочаг буна чох севинди. Ахы јарышларда мизрағы һамыдан узага атмаг да бир һүнәр иди!

Гочаг голларыны ачыб, һавада сүзән гарагуш кими уча гајадан суја һоппанды.

Дәнизин дибиндән пар-пар парылдашан чәркә-чәркә хырдача гум ләпәләринә, рәнкбәрәнк дашлара, чынгыллара, ағыр-ағыр јыргаланан јамјашыл инчә јосунлара, дәстә-дәстә үзән күмүш балыгларга тамаша едә-едә, кәлиб өз мизрағына чатды.

Мизрағын учу сујун дибиндә гума санчылмыш, узун дәстәси димдик дурмушду.

Бу нәдир? Мизрағын дәстәсинин учуна ғыпгырмызы гәшәнк бир дәниз күлү тахылмышды. Гочаг көзләринә инанмады. Гызыл күлү орадан чыхартды. Саплағыны дишинә тутуб јан-јерәсинә көз кәздирди. Һеч бир шеј көрмәди. Әлини узадыб мизрагдан јапышды. Үзүб сујун үзүнә чыхмаг истәјәндә, архадан бир сәс ешитди:

— Ај гочаг оғлан, бир дајан!..

Гочаг дөнүб баханда, бир гызыл балыг көрдү. Балыг елә гәшәнк, елә гәшәнк иди ки; чәһрајы-гызылы, сәдәф кими пар-пар парылдајырды. Гочаг балығын

көзәллийнә мат галыб, динмәз-сөйләмәз она ба-
хырды.

Балыг буну көрүб женә дилләнди:

— Ај гочаг оғлан, мәни танымадынмы?

Гочаг женә динмәди. Тәәччүблә балыға баха-баха
галмышды.

Балыг деди:

— Јадында вармы, бир нечә күн бундан әввәл һә-
мин бу јердә бир дәниз әждаһасы бир балығы тут-
мушду. Сән әждаһа илә вурушуб балығы өлүмдән
гуртардын һа ?!

Гочаг башы илә тәсдиг етди:

— Һә!

— Мән һәмин о балығам!..

— Һә!..

Балыг шән-шән оғланын дөврәсинә һәрләниб
деди:

— Бах, о күндән мән сәни ахтарырам...

Гочаг дәниз барәсиндә ешитдији нағыллары јады-
на салыб, күлә-күлә сорушду:

— Нә үчүн? Јохса сән дә балығлар падшаһынын
гызысан?

Балыг да ағзындан инчә хырдача говуглар сәпә-
сәпә күлүб деди:

— Јох... ај гочаг оғлан, инди даһа дәниздә дә пад-
шаһ галмајыбдыр. Мән дә елә дәниздәки чох-чох ба-
лығлардан биријәм.

— Јахшы, бәс мәни нә үчүн ахтарырдын?

— Ахтарырдым ки, мәни әждаһанын ағзындан
гуртардығын үчүн, сәнә—чох сағ ол,—дејим... Һә, го-
чаг оғлан, чох сағ ол!..

Гочаг күлә-күлә деди:

— Сән дә сағ ол...

Гочаг әлиндәки дәниз күлүнү јелләјә-јелләјә, гә-
шәнк балыгла сағоллашыб ајрылмаг истәди. Анчаг
балыг үзә-үзә онун габағыны кәсиб деди:

— Ај гочаг оғлан, һижә белә тәләсирсән? Ахы мән
сәнинлә таныш олмаг, јолдаш олмаг истәјирәм... Һеч
билирсән дәниз нә гәдәр бөјүкдүр, нә гәдәр кениш-
дир, онун диби нә гәдәр көзәлдир, орада нечә көзәл
мешәләр, чәмәнләр, рәнкбәрәнк күлләр-чичәкләр,
пар-пар јанан даш-гашлар, нә гәдәр хәзинәләр вар?!
Кәл мәнимлә јолдаш олаг, апарым сәни, дәнизин һәр
јерини кәзdirим!

Гочаг һәр шеји билмәк истәјән, һәр шејлә мараг-
ланан зирәк бир оғланды. О, дост олдуғу дағ кечилә-
ри илә дик дағлары кәзиб, ашағыларда олмајан чүр-
бәчүр отлар, чичәкләр, ишым-ишым ишылдајан
дашлар тапыб кәтирмишди. Бунлары бөјүкләрә вер-
мишди. Өлкәдәки адамлар да бунлардан фәјдалан-
мышдылар. Отлардан, күлләрдән, чичәкләрдән чүр-
бәчүр отлар, чичәкләр, ишым-ишым ишылдајан
әридиб чүрбәчүр металлар чыхармыш, чүрбәчүр
аләтләр гәјырмышдылар. Буна көрә гәшәнк балығын
сөзләри Гочағын хошуна кәлди. О, күлүмсүнә-кү-
лүмсүнә балыға деди:

— Јахшы, ај гәшәнк балыг, кәл таныш олаг. Мә-
ним адым Гочагдыр. Сәни јемәк истәјән һәмин о әж-
даһаны өлдүрдүјүм үчүн, мәнә бу ады верибләр.

Балыг да севиниб деди:

— Нә јахшы аддыр! Мәним дә адым Сәдәфдир.
Сәдәф кими рәнкбәрәнк көрүндүјүм үчүн, мәнә бу
ады гојублар. Бир бах!..

Белә дејиб балыг Гочағын дөврәсиндә һәрләнмә-
јә, мајаллаг ашмаға, ојнамаға башлады.

Сәдәф балыг һәрләниб мајаллаг ашдыгча, дәни-
зин бұллур кими сүјундан сүзүлүб онун рәнкбәрәнк
пулларынын үстүнә дүшән күн ишығында ал-гырмы-
зы, шух-јашыл, ачыг көј, гызылы-сары, бәнөвшәји...
даһа чох-чох елә рәнкләрә чалырды ки, елә бил
ишығлардан, рәнкләрдән, парылтылардан бир фәв-
варәдир...

Гочаг бу ишыг вә рәнкләр рәгсинә бахмагдан дој-мурду.

Балыг бирдән Гочағын дөврәсинә һәрләнәб габа-га дүшдү, деди:

— Һә, ди кәл кедәк!..

Онлар дәнизи кәзмәјә кетдиләр.

Дәнизин диби нә гәдәр көзәлди!

Гочаг јашадығы адада һәр јери, һәлә достлары дағ кеңиләри илә дағлары, гајалары да гарыш-гарыш кәзмишиди. Орада чох-чох гәшәнк-гәшәнк, кәзәл-кәзәл ағачлар, биткиләр, күлләр-чичәкләр, һејванлар, гушлар көрмүшдү: нәһәнк-нәһәнк палыдлар, ајна суларла пычылдашан салхым сөјүдләр, будаг-бујнуз мараллар, зәриф, инчә чејранлар, чүјүрләр, узунгүјруг рәнкбәрәнк гырговуллар, халлы турачлар, гырмызыдимдик, алјанаг сона кәкликләр, алабула кәпәнәкләр, миһна нахышлы, хош әтирли әлван дағ чичәкләри...

Анчаг нә орада, нә дә ән ширин јухуларда, ән ма-раглы нағылларда да дәниздәки бу көзәлликләри көрмәмиш, ешитмәмишиди.

Дәнзин сујундан сүзүлүб сәдәф гумларын үстү-нә нахышлар вуран көјүмтүл күн ишығында хырда-ча јашыл колларын арасында ал-гырмызы мәрчанлар, инчиләрлә долу сәдәф балыггулаглары, јерә сәпилмиш, ирили-хырдалы ишылдашан дашлар, јекә готазлар кими јырғаланан рәнкбәрәнк күлләр-чичәкләр, сујун дибиндән үзүнә гәдәр узанан сарымтыл јашыл сармашыглар, бунларын арасына дәстә-дәстә, чүт-чүт үзән рәнк-рәнк ала-бәзәк балыглар, бу үзүн-дән о үзү көрүнән чүрбәчүр дәниз һејванлары...

Бүтүн бунлар нә гәдәр көзәлди, нә гәдәр гәшәнкди, нә гәдәр рәнкбәрәнкди!..

Бирдән онлар гәрибә бир шеј көрдүләр:

Елә бил јелкән ачмыш узунбурун бир кәми сујун алты илә үзә-үзә онлара сары кәлирди. Кәми онлара

чатанда, бирдән дөнүб јухары галхды вә башлары-нын үстүндән өтүб кечди.

Гочаг тәэччүблә Сәдәф балыгдан сорушду:

— Ај Сәдәф, бу нәдир белә?

Балыг чаваб верди:

— Бу, јелкәнли балыгдыр.

— Доғрудан да, лап елә јелкәнли кәмијә бәнзә-јирди. Мән һеч белә балыг көрмәмишдим.

— Һәлә чох шеј көрәчәксән! Сәнә бурада елә шеј-ләр көстәрәчәјәм ки, һеч јухуда да көрмәјибсән.

Елә бу вахт Гочаг гарангуша бәнзәр бир дәстә гушун ганад чала-чала онлара сары учдуғуну көрдү. Бунларын бәдәнләри бир гәдәр узун иди, балыг бәдә-нинә, гүјруглары да балыг гүјругуна бәнзәјирди. Гушлар онлара јахынлашанда, бирдән сујун үзүнә чыхыб јох олдулар. Гочаг да тез башыны судан чыхарыб бахды. Гушлар ганад чала-чала хејли учандан сонра јенә суја гонуб јох олдулар. Гочаг да суја баш вуурду.

Сәдәф балыг она деди:

— Көрдүнмү? Бах, бунлар да учан балыглар-дыр!.. Һәлә бир бу јана бах!

Сәдәф балыг сујун дибинә сары дөндү. Гочаг о тәрәфә баханда, лап мат галды. Дәнзин дибиндә чичәкләнмиш нар ағачына бәнзәр гәшәнк бир колун будағына, санки узунгүјруг бир гырговул хорузу гонмушду. Хоруз бунлары көрәндә, көј миһна нахышлы ганадларыны јелпинч кими ағыр-ағыр јелләјә-јелләјә учуб узаглашды.

Сәдәф балыг деди:

— Бах, бу да бизим дәниз хорузудур!

Дәниз хорузу салхым сөјүдә бәнзәр бөјүк бир колун далында јох олду. Гочаг бу хорузу јахындан јашы-јашы бир дә көрмәк истәјирди. Тез һәмин кола сары үзмәјә башлады. Бирдән колун үстүндә јан-јана ики дәјирми шеј парылдады. Бунлардан бири јеничә

доған зэр сачаглы хырдача күнәшә, бири дә назик булудларын арасындан көрүнән аҗпараја бәнзәјирди. Көјүмтүл сујун ичиндә елә бил күнәшлә ај јан-јана сүзүрдү.

Бунлары көрәндә, Гочаг јериндәчә донуб галды. Јанынча үзән Сәдәф балыга җычылдады:

— Бәс бунлар нәдир белә?

— Бунлар да, бири—күнәш балығы, бири дә—ај балығыдыр!

— Көр нә көзәлдирләр!

— Һә, көрүрсән ки, сизин јер үзүндә олан һејванларын, биткиләрин һамысындан бурада да вар!.. Һәлә бу һарасыдыр? Дәниздә һејванлар да, биткиләрдә, јер үзүндәкинән гат-гат чохдур. Сәни һәр күн дәниздә кәздириб, һамысыны бир-бир көстәрәчәјәм...

Гочаг буна чох севинди. О, дәниздә олан бүтүн һејванлары, биткиләри өз көзләри илә көрмәк, танымаг истәјирди. Анчаг јадына дүшдү ки, евдә ондан никаран галарлар. Ахы һәмишә бу вахт о, евә гајыдырды. Буна көрә Сәдәф балыга деди:

— Чох сағ ол, ај Сәдәф! Сәнинлә дост—јолдаш олмағыма чох шадам. Дедијин шејләри дә көрмәк истәјирәм. Анчаг инди кәрәк гајыдыб кедәм. Бундан сонра һәр күн сәһәр тездән кәләрәм, сәнинлә дәнизди кәзәрик.

Сәдәф балыг деди:

— Јахшы, онда мән сәһәр күн доғанда, бу күн көрүшдүјүмүз јерә кәләрәм, сән дә мизрағын учуна гызыл күл тахыб дәнизә атарсан. Мән онун јанында сәни көзләрәм.

Онлар ајрылмаг истәјирдиләр ки, бирдән Гочаг дәнизин дибиндә, јашыл јосунларын арасында нәһәнк бир иланын гыврыла-гыврыла онлара сары кәлдијини көрдү. Тез мизрағыны галдырыб ону вурмаг истәди. Амма Сәдәф балыг о тәрәфә дөнүб, кәлән һејваны көрәндә, күлә-күлә деди:

— Дајан, ај гочаг оғлан, әл сахла! Бу, илан дејил, бир көзлә, гој јахына кәлсин, өзүн көрәрсән ки, нечә көзәл, нечә гәшәнк бир балыгдыр.

— Ахы елә зәһәрли иланлар да, адамлара, һејванлара сарылыб сыха-сыха сүр-сүмүјүнү сындыран нәһәнк иланлар да көркәмдән чох гәшәнк олулар.

— Јох, бу онлардан дејил... Бу, чох јарашыглы, чох меһрибан бир балыгдыр. Одур, бах јахынлашыр, өзүн бир јахшы-јахшы дигтәт елә, көр нә көрәрсән!

Доғрудан да, бу кәлән чох гәрибә, гәшәнк бир балыг иди: бүтүн бәдәни ағ мәрмәр кими ишылдајыр, үстүндә дә рәнкбәрәнк нахышлар көрүнүрдү. Башында гыпгырмызы хоруз пипијинә бәнзәр, диш-диш ири дараг кими јарашыглы бир тачы варды. Белнин тиири илә башындан гујруғуна гәдәр узанан ал-гырмызы бир золаг мәрчан кими ишылдајырды. Башы исә, күлүмсүнән хырдача бир кәлинчик башына бәнзәјирди.

Бу гәшәнк балыг Гочаг илә Сәдәфә бахыб, күлүмсүнә-күлүмсүнә лап јанларындан кечди.

Сәдәф Гочаға деди:

— Бу да бизин шаһ балыгдыр!

— Нечә, шаһ? Бәс сән дејирдин ки, даһа дәниздә дә шаһ-падшаһ галмајыб?

Сәдәф күлә-күлә деди:

— Јох, бу сән дејән шаһлардан дејил: нә гошуну вар, нә сарајы, нә дә падшаһлығы... Еләчә бәзәк-дүзәкли олдуғуна көрә, она шаһ дејирләр.

Гочаг да күлә-күлә чаваб верди:

— Елә јер үзүндәки тәк-тәк шаһларын-падшаһларын да гуруча адлары, бир дә бәзәк-дүзәкләри галыб!..

Бу сәһбәтдән сонра онлар ајрылдылар.

Гајыдан баш Гочаг дәнизин дибиндән чохлу инчи, гәшәнк илбиз габыглары, мунчуг кими парылдајан рәнкбәрәнк дашлар вә дәниз төрәриндән, күлләр-

дән-чичәкләрдән бир гучаг жығыб кәтирди. Инчиләри, мунчуглары гызлара кәлинләрә пәјлады. Биткиләри дә бөјүкләрә верди. Онлар һәмнин биткиләри јохлајыб көрдүләр ки, бунлардан бә'зиләри чох дадлы, фәјдалы, јемәли биткиләрдир. Бә'зиләриндән дә јахшы әтирләр вә чүрбәчүр шәрбәтләр дүзәлтмәк олар.

Күнләрин бир күнү Гочаг јенә Сәдәф балыгла көрүшүб, дәнзин дибиндә кәздикдән сонра гајыдырды. Бөјүк бир күл колунун јанындан өтәндә, бир јерә жығышмыш бир нечә балығын данышыб күлүшдүјүнү ешитди.

Балыглардан бири белә дејирди:

— Eh, бу адамлар көр нә гәрибәдирләр! Јер үзүндә бир гарыш торпаг үчүн дава-далаш салырлар. Адамлар кетдикчә чохалыр, дејирләр ки, јер үзүндә онлара јемәк-ичмәк, јер чатышмыр...

О бири балыг да онун сөзләрини тәсдиг етди:

— һә... јахшы ки, дәнзин дибиндән хәбәрләри јохдур... Билсәләр ки, бурада бол-бол јемәли биткиләр, белә кениш дүзәнләр, көзәл-көзәл мешәләр-чәмәнләр вар, буралара да әл атарлар. Бизим дә јеримизи дар, күнүмүзү гара еләрләр.

Бир балыг да ловға-ловға дилләнди:

— Јох һа!.. Буну бачармазлар! Она көрә ки, адамлар дәниздән горхурлар! Ешитмәјибсән ки, көјләрә учуб ајда, улдузларда јер ахтарырлар? Күчләри чатсајды, елә јахынларында дәнизләри гојуб, көјләрә учмаздылар ки!.. Јох, јох, һеч горхма онлар дәнизлә бачармазлар. Јерин азы гуру, чоху дәниздир... Дәниз дә ки, бизимдир!..

Бу сөзләрдән сонра балыглар бәркдән күлә-күлә һоппаныб ојнамаға башладылар.

Гочаг күл колунун архасындан дик галхыб, күлә-күлә онлара деди:

— Еј балыглар, бош јерә һеч горхмајын да, ловғанмајын да!.. Адамлар дәниздә дә шәһәрләр гурурлар, сујун дибиндән нефт чыхарырлар, газ чыхарырлар. Онлар дәнизләрин дибинә дә, онун кениш дүзәнләринә дә, көзәл чәмәнләринә дә јијәләнәчәкләр. Бураларда шәһәрләр салачаглар, парклар, бағлар, бағчалар дүзәлдәчәкләр. Һәлә чүрбәчүр балыг фермалары да гурачаглар... Анчаг һеч горхмајын! Сизин дә нә јеринизи дар, нә дә күнүңүзү гара еләмә-јәчәкләр. Јер үзүндә гојунлары, инәкләри, тојуглары, газлары, өрдәкләри, һәлә дүзләрдәки чәјранлары, мешәләрдәки гырговуллеры, турачлары да бәсләјиб артырдыглары кими, сизи дә бәсләјиб артырачаглар.

НАХЫШЛЫ ДАШ

Ушаглар јајлаглардан јеничә гајытмышдылар.

Бунларын чоху һәлә бир нечә күн бундан эввәл бағча ушаглары идиләр. Инди даһа мәктәбли олмушдулар. Биринчи синифдә охујурдулар.

Дәрс арасында, тәнәффүс оlanda, үч-бир, беш-бир жығышыб, мараглы сөһбәтләр едирдиләр.

Јајы һәрә бир јердә кечирмишди. Һәрә өз көрдү-јүндән—ешитдијиндән данышырды.

Инди дә нөвбә Ајтачын иди. О, јолдашларынын үзүнә бахыб, мүәллим кими сөзү ајыра-ајыра деди:

— Ов-дан, ов-дан!.. Һә, дејин көрүм, овдан нәдир?

Чаваб верән олмады. Ушаглар бир-биринин үзүнә бахыб сусурдулар. Ајтач күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Һә, нә олду? Билмирсиниз? Јахшы, гојун онда өзүм дејим.

Бирдән онун синиф јолдашы «һәршејбилән» Ајдын сәсләнди. (О, чох шеј билирди. Она көрә дә ушаглар она «һәршејбилән» ад гојмушдулар). Ајдын деди:

— Һә, мән билдим, овдан ов јеридир дә; ора ова кедирләр. Орда чох-чох гуш олур, чејран олур, довшан олур...

Ајтач күлдү:

— Јох... Билмәдин!. Ов јеринә овлаг дејәрләр...

О бири ушаглар да јерјердән сәсләндиләр:

— Һә, һә, дүздүр, ов јеринә овлаг дејәрләр.

Ајдын өзү дә буну јахшы билмирди. О да јолдашларына гошулуб деди:

— Јахшы, Ајтач, онда өзүн де көрәк, овдан нәдир?

Ајтач данышмаға башлады:

— Бизим ушаг бағчамыз «Рејһан» һәр ил јајда баға көчүр. Бакынын јахынлығында, Пиршағы бағларына... Елә јахшы јердир ки, өзү дә лап дәннзә јахындыр... Кечәләр дәннз бизә лајла чалырды, сәһәрләр ләпәләрин сәси јухудан ојадырды. Һәр күн бағча мүәллимимиз бизи дәннзә апарырды... Ағаппаг нарын гумун үстүндә ајагјалын кәзәндә, елә јахшы олур ки, елә бил гүм адамын ајагларыны ғыдыглајыр. Һава исти, су илыг оlandа, дәннздә чимирдик. Дәннз көмкөј, гум сапсары, илыг...

Ајтач елә һәвәслә данышырды ки, өзү дә, ушаглар да елә бил овданы јаддан чыхартмышдылар. Амма «һәршејбилән» Ајдын тәләсирди, о овданын нә олду-гуну тез билмәк истәјирди.

— Јахшы, Ајтач, бәс овдан нә олду?

Ајтач деди:

— Бир дајан дә, бу саат дејәчәјәм...

Һә, ахшамүстү дәстәмиз гум үстүнә чыхырды. Бағчамызын јанында гүмлу бир тәпә вар. Елә нарын гүмдур ки, су кими ахыр. Күләкдән сонра үстү дәннз кими ләпә-ләпә олур. Биз орда ојајаырыг. Хырда белләр илә гуму газыб, јаландан ағач әкирик, ев тикирик, арх чәкирик...

Бир күн јенә орада ојајаырыг. Мән јери газырдым. Бирдән гумун алтындан бир даш чыхды. Мән онун дөврәсини газыдым, амма даш бөјүкдү. Чыхара билмәдим. Бағча мүәллимимизи чағырдыг. О да бизә көмәк еләди. Дашы чыхардыг. Тоз-торпағыны јахшы-јахшы тәмизләдик. Үстүндә чүрбәчүр нахышлар варды: будаг, јарпаг, чичәк шәклинә охшајырды. Мүәллим даша јахшы-јахшы бахыб деди ки, бу нахышлар јазыдыр, амма әрәб һәрфләри илә јазылыб...

Елә бу вахт бағчамызын сүрүчүсү Елдар дајы кәлиб чыхды. О елә јахшы кишидир ки, бош вахтларында һәмишә бизимлә ојајаырды. Күлмәли сөһбәт-

ләр еләйрди. Өзү дә елә бир аз күлмәли көрүнүрдү. Үзү күндөн, күлөкдөн гаггара гаралмышды, сачлары, гашлары, быглары исә агаппагды. Көзләри дә һәмишә күлүр...

Елдар даҗы бизим јанымыза кәлди:

— Һә, нә вар ушаглар, јенә нә тапмысыныз?

Мән дедим:

— Елдар даҗы, бурдан јекә бир даш тапмышыг, үстүндә нахыш да вар, јазы да вар. Амма билмирик нә јазылыб.

Елдар даҗы кәлиб даша бахан кими деди:

— Һә, балалар, бу даш овданын дашыдыр. Үстүн-дә јазылыб ки, бу овдан нечә јүз ил бундан әввәл тикилиб. Уста Дашдәмир адлы бир бәнна тикиб...

Ушаглар јер-јердән сорушдулар:

— Бәс овдан һаны?

— Овдан нәдир?

Елдар даҗы јан-јәрәсинә бахды. Елә бил бир шеј ахтарырды. Сонра бир нечә аддым о јанда бир чухуру көстәрди:

— Будур, бах овдан бурдаҗы. Мән ушаг оlanda, о һәлә сөкүлүб дағылмамышды. Јанында бир јекә гара тут ағачы да варды. Елә јекә ағачды ки, көлкәсин-дә лап јүз адам отуруб динчәләрди. Сонра ағач да гуруду, овдан да сөкүлүб дағылды...

Елдар даҗы сөзүнү гуртаранда, мән сорушдум:

— Елдар даҗы, бәс овдан нәдир? Биз билмирик ахы...

Елдар даҗы күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Һә... Билмирсиниз овдан нәдир? Мән дә демә-јәчәјәм... Әввәл мәнә бир јахшы маһны охујун, сонра мән дә дејим.

Ушаглар һәрә бир јандан сәсләнди:

— Елдар даҗы, даныш да...

— Сонра охујарыг...

Елдар даҗы кәлиб јумшаг гумун үстүндә отурду. Биз дә дөврәсинә јығылдыг. О данышмаға башлады:

— Балалар, узаг-узаг кечмишдә, бураларда јашыл бағлар, көзәл евләр, гәшәнк пионер дүшәркәләри, ушаг бағчалары јохду. Бура учсуз-бучагсыз гум чөлләри иди. Анчаг тикан коллары битәрди. Онда гатарлар, автобуслар, тәјјарәләр дә јохду... Адамлар узаг сәфәрләрә дәвә карванлары илә, пијада кедәр-диләр. Бах, инди бизим отурдугумуз бу јердән карван јолу кечирди.

Бәс јайын истисиндә, гызмар күнүн алтында јол кедән адамлар, һејванлар сусујанда, сују арадан ичәрдиләр? Јоруланда һарда динчәләрдиләр?

Бунун үчүн јахшы адамлар, бачарыглы бәнналар, гујугазан фәһләләр карван јолу үстүндә су гујулары газардылар. Ичинә гум вә зирзибил төкүлмәмәк үчүн үстүнү дашла балача үчбучаг евчик кими тикәрдиләр. Бу евчијин гәшәнк, нахышлы гапысы оларды. Гујуја раһат-раһат дүшүб су көтүрмәк үчүн, даш пилләләр тикәрдиләр. Јанында да ағачлар әкәрдиләр ки, көлкәсиндә адамлар динчәлсинләр. Белә үстү тикили, ичи пилләли гујулара овдан дејәрдиләр...

Елдар даҗы сөзләрини гуртарыб, күлә-күлә үзүмзә бахды:

— Һә, балалар, инди билдинизми овдан нәдир?

Биз бир ағыздан чаваб вердик:

— Билдик, Елдар даҗы, билдик!..

— Чох сағ олун!..

Ајтач елә бу сөзләри демишди ки, зәнк чалынды, ушаглар синфә кирдиләр.

Онлар бу күн өз јолдашларындан јени бир сөз де-өјрәнмишдиләр:

О в д а н...

ТЭЭ ШЭНЭР—КӨНӨ ШЭНЭР

Алтажил тээ ев көчмүшдүлөр. Тээ ев Бақыда, Дағусту паркын жахынлыгында иди. Машын гапыда дуран кими, Алтај атасы илэ бешинчи мәртәбәжә чыхды. Атасы гапыны ачан кими, о күчә балконуна гачды. Балконда синә долусу нәфәс алды.

— Oh, нә көзәлди!

Доғрудан да, бура чох көзәл иди:

Көмкөј дәннз пажыз күнәшинин алтында пар-пар парылдајырды. Узагда чәркә-чәркә дәннз буруглары, нәһәнк ағ көмиләр, јелкәнли гајыглар, жахында дағусту паркын мешә кими сых јашыл ағачлары, шә-бәкәли телевизија гүлләси, гәшәнк јелләнчәкләр, ағачларын арасында рәнкбәрәнк биналар, павилјонлар, фуникулјор стансијасы ашағыда дәннзкәнары парк-булвар, күчәләр, евләр, троллејбуслар, ма-шынлар...

Алтај елә бил гуш кими көјдә учурду. О бир дә дәриндән нәфәс алды, деди:

— Ата чан, көр нә гәшәнкдирил!..

Анчаг атасы орада јох иди. О ашағы дүшмүш, шәјләри мәнзилә дашымаға көмәк едирди. Алтај да ширин јухудан ајылан адам кими, өзүнә кәлиб, аша-ғы бојланды. Гапыда аваданлығы бошалдан машыны көрүб, о да көмәјә кетди...

Үч күн кечмишди. Алтај бу тээ, ишыглы, јарашыглы мәнзили чох сеvirди. Күчә балконуна чыхыб, дәннзә, парклар, шәһәрә тамаша етмәкдән дојмурду. Амма һәрдәнбир дарыхырды да...

Бурада тээ гоншуларын ушаглары илэ һәлә јажшы таныш олмамышды. Өз әввәлки мәһәллә јолдашлары јадына дүшүр, онларла көрүшмәк, ојнамаг истәјирди. Алтајын ән јажын јолдашларындан бири Ајдын иди. Онлар Ичәришәһәрдә јажын гоншу идиләр. Евләри үзбәүз иди. Күчә о гәдәр дар иди ки, үзбәүз пәнчәрәдән бир-бири илэ сөһбәт едәр, әлләрини узадыб, бир-бирине китаб-дәфтәр вериб-алардылар...

Онлар бир јердә бөјүмүшдүләр. Үч ил иди ки, бир мәктәбдә, бир синифдә охујур, бир партада отурурдулар. Дәрсләрини дә бир јердә һазырлајыр, бир јердә футбол ојнајырдылар. Алтај команданын һүчүмчусу, Ајдын да гапычысы иди...

Инди көрәсән онлар нә едирләр? Көрәсән Алтајын јеринә ким ојнајыр?..

Бу күн истираһәт күнү иди. Евдә һәлә јыр-јығыш кедирди. Алтај да ата-анасына көмәк едирди. Анчаг, бир аз көнүлсүз ишләјирди.

Атасы буну көрүб сорушду:

— Һә, Алтај, нә вар? Дејәсән јорулмусан? Јохса јолдашларын үчүн дарыхырсан?

Алтај да елә буну көзләјирди. Бир аз чәкинә-чәкинә деди:

— Ата чан, олар, еви јығышдырандан сонра Ајдынкилә кедим?

Атасы деди:

— Јох!.. Олмаз!..

Һәмишә меһрибан, үзүкүләр олан атасынын белә чавабындан Алтај гыпгырмызы гызарды, үрәји сыхылды. Буну көрән атасы күлә-күлә деди:

— Ахы бу күн Ајдынкил бизә гонаг кәләчәкләр!..

Елә бу вахт гапынын зәнки чалынды. Ајдынкил кәлдиләр.

— Ај хош кәлибсиниз!

— Ај, чох мүбарәк, чох мүбарәк! Сағлығыныза гисмәт олсун... Бура тојлара кәләк!..

Хош-бешдән сонра бөҗүкләр сүфрәҗә отурдулар, Алтајла Ајдын балкона чыхдылар. Алтај голларыны ачыб дәнизи, парклары, бүтүн шәһәри көстәрә-көстәрә, севинә-севинә деди:

— Бир бах, Ајдын, көр нә көзәлдир!..

Ајдын да јолдашына гошулду:

— Чох көзәлдир, Алтај, доғрудан да, чох гәшәнкдир!..

Алтај севиндијиндән чошду:

— Еһ, Ичәришәһәр нәҗә кәрәк! Бура јахшыдыр!..

Ајдын дурухду, бир аз тутулду, амма динмәди. Буну көрән Алтај даһа да гызышды.

— Нә, дүз демирәм? Ичәришәһәри көкүндән учуруб дағытмаг лазымдыр!..

Ајдын фикирли-фикирли дилләнди:

— Намысыны?

— Лап һамысыны!..

— Гызгаласыны да, Хан сарајыны да, бүрчләри дә?..

— Нә!..

Ајдын деди:

— Јох, елә шеј олмаз!

— Лап јахшы олар!..

— Јох! Ола билмәз!

Ики јолдаш әл-голларыны ата-ата елә бәркдән чығырырдылар ки, аталарынын балкона чыхдыгларындан һеч хәбәрләри олмады. Алтајла Ајдынын аталары күлә-күлә онлара јахынлашыб сорушдулар:

— Нә олуб, ај гочаглар?

— Белә чығыра-чығыра нәдән данышырсыныз?

Онларын нә үчүн мүбаһисә етдикләрини биләндә, Алтајын атасы күлүмсүнүб деди:

— Икиниз дә дүз дејирсиниз!..

Ушаглар бир-биринин үзүнә бахдылар. Бу чавабдан бир шеј баша дүшмәдиләр. Алтај сорушду:

— Ахы нечә?

Атасы чаваб верди:

— Бах, белә: Ичәришәһәрә әјрү-үјрү күчәләри, сыныг-салхаг евләри сөкәчәк, јарашыглы евләр тикәчәкләр!..

Алтај севинмиш һалда Ајдына бахды. Ајдын гызарыб тутулду.

Алтајын атасы сөзүнүн далыны деди:

— Анчаг гәдим тарихи биналар галачаг: Гызгаласы, Хан сарајы, бүрчләр вә башгалары... ахы бунлар бизә бабалардан јадикардыр!..

Инди Ајдын да севинә-севинә Алтаја бахды. Онлар бир-бири илә разылашдылар, барышдылар.

Ајдынын атасы да сөһбәтә гошулуб деди:

— Еләдир, балалар, тәзә шәһәри јарадыб гурмаг, көһнә шәһәри абад едиб горумаг лазымдыр!..

СƏЛИМИН АРЫЛАРЫ

дәчәлликләр

Сиз елә билирсиниз ки, Сәлим ары сахлайыр? Бал арылары?

Хејр а... Сәлим ары сахламыр.

Бәс елә билирсиниз ки, Сәлим коллексија жығыр? Ары коллексијасы? Ахы арылар да кәпәнәкләр кими чүрбәчүрдүр: бал арылары, чыр арылар, јекә адам санчан арылар, мозалан даһа нә билим нә, нә...

Хејр, Сәлим ары коллексијасы да жығыр.

Бәлкә шәкил чәкир? Чүрбәчүр ары шәкилләри?

Хејр, јенә тапмадыныз. Сәлим ары шәкли дә чәкмир...

Дүзүнү десәк, Сәлимин һеч арылары јохдур: нә ары сахлайыр, нә коллексија жығыр, нә дә ары шәкилләри чәкир...

Анчаг бунунла белә биз Сәлимин арыларындан данышачајыг. Онда биләрсиз ки, Сәлимин арылары нечә арылардыр...

Сәлим ушаг оlanda...

Һә, јадымдан чыхды сизә дејим ки, Сәлим инди ушаг дејил, јекә кишидир, өзү дә бабадыр,—Сәлим баба... Нәвәләри дә вар, биринин ады Рәшад, биринин дә ады Токај...

Бәс онда биз нијә Сәлим бабанын арылары демир, Сәлимин арылары дејирик?

Она көрә Сәлимин арылары дејирик ки, Сәлимин арылары оlanda, о һәлә Сәлим баба дејилди. Еләчә Сәлим иди. Өзү дә елә сизин бојда, сизин јашда бир ушаг иди.

Һә, Сәлим баба ушаг оlanda...—өз арамьзда галсын нәвәләри Рәшадла Токај билмәсинләр һа...—Сәлим баба ушаг оlanda, бир аз дәчәл иди.

Бир дә көрәрдин, бир чәјирткәни тутуб атарды гызларын үстүнә. Гызлар гышгырыб гачардылар, Сәлим әл чалыб күләрди.

Бир дә көрәрдин, бир корамалы тутуб јүјүрүр ушагларын үстүнә. Онлар да илан билиб, горхуб гачардылар...

Бир дә көрәрдин, бир дозангурдуну тутуб, јарпагдан араба гајырыб, гошуб арабаја...

Бир дә көрәрдин ки, будур, һәјәтләриндәки јекә тут ағачына чыхыб, будагдан-будаға мејмун кими, һоппана-һоппана бүтүн гоншу һәјәтләрин ағачларыны кәзир...

Сәлимин бир дәчәллији дә бу иди ки, резин сапанла даш атарды. Өзү дә јахшы атарды, дүз вурарды. Бир кибрит гутусуну хејли узагда гојуб вурарды. Әввәлләр гушлара да даш атарды. Амма бир дәфә башына бир иш кәлди. Ондан сонра даһа гушлара даш атмагдан әл чәкди.

Билирсиз нечә олду?

Бир күн Сәлим јолдашлары Тејмур вә Асланла бәһс еләди ки, мән сапанла нишанәни көјдә дә вура биләрәм.

Тејмур деди:

—Јох, вура билмәзсән.

Сәлим әл бојда бир тахтаны верди, Тејмур ону көјә туллады. Сәлим дә сапанла атды. Анчаг вура билмәди.

Бир нечә дәфә белә еләдиләр, ахырда Сәлим бир-ики дәфә нишанәни вура билди. Бундан сонра о, әли өјрәшмәк үчүн көјдә учан гушлара да сапанла даш атырды.

Бир күн ахшамүстү бир нечә гарангуш Сәлимин лап башы үстүндә сүзә-сүзә һәрләнирди...

Сәлим һеч гарангуша даш атмазды. Ешитмишди ки, гарангушу вурмаг олмаз. Һәр кәс ону вурса, азарлар... Амма инди һечә олду, Сәлим сапана бир даш гојуб, өзү дә һеч истәмәјә-истәмәјә көјдә учан гарангуша тәрәф атды. Бирдән жазыг гуш чивилдәјә-чивилдәјә јерә дүшдү. Сәлим ону көтүрәндә, көрдү ки, ганады сыныб, ганы ахыр. Сәлимин әли, үст-башы гана буланды.

Гуш жазыг-жазыг чивилдәјир, о бири гарангушлар да Сәлимин башына фырланыр, үстүнә чумур, јолдашларыны онун әлиндән алмаг истәјир, елә бил онә дејирдиләр:

— Ахы бизим јолдашымызы нијә вурдун? О сәнә нејләмишди? Ахы онун көрпәчә-көрпәчә, хырдача-хырдача балалары вар... Ахы инди онлар ач галар, өләр...

Сәлим бундан елә пешман олду ки, ону ағламаг тутду.—Гарангушу кәтириб нәнәсинә көстәрди, ағламсына-ағламсына деди:

— Ај нәнә, мән билмәдим, бу гарангушу вурдум... Инди азарлајачағам? Бәс нејләјим?

Нәнәси она бәрк ачығланды:

— Сәнә јүз јол демишәм, гуша-һејвана даш атма, күнаһдыр! Жазыг гушу вуруб, инди кәлиб ки: «нејләјим, нејләјим...» Кәрәк төвбә ејләјәсән, јохса азарларсан, лап бәрк...

Сәлим горха-горха сорушду:

— Нәнә, төвбә нәдир? Онү һечә еләјирләр?

Нәнәси деди:

— Әввәл о сапаны гыр, тулла кетсин!

Сәлим горхусундан, истәмәјә-истәмәјә, резин сапанын дәстәјини ајағынын алтына гојуб, резини дартды, гырыб туллады. Сонра ағламсына-ағламсына нәнәсиндән сорушду:

— Нәнә, төвбә гуртарды?

Нәнәси деди:

— Јох, һәлә вар: инди дә мәним чаныма, атанын-ананын чанына анд ич, сөз вер ки, бир дә гуша даш атмајачагсан!..

Сәлим дили долаша-долаша деди:

— Нәнәмчаны, анәмчаны, атамчаны, анд ичирәм, бир дә гуша даш атмарам.

— Һә, инди даһа азарламазсан. Анчаг бил ки, бир дә гуша даш атсан, мән дә, атан да, анан да, сән өзүн дә, һамы азарлајачаг!

О күндән сонра Сәлим даһа гушларә даш атмазды. Анчаг резин сапанла нишанә вурмағы хошлајырды.

Бир күн дә белә бир дәчәллик еләди:

— Бағларындан дәннәзә кедән јолун лап јахынлығында сых будағлы бир нар ағачында јекә бир нар көрдү. Онү дәрмәк истәди. Нар һүндүрдә инди. Әли чатмады, сапанла нары вуруб салмаг истәди. Амма дашы ағача атан кими, ағачдан бир сүрү ары вызылты илә учушуб Сәлимин үстүнә чумду. Сәлим әл-гол ата-ата, арылары гова-гова, нә гәдәр бәрк гачдыса олмады. Бир ары гулағындан, бири алнындан, бири дә бурнундан бәрк санчды.

Бир аздан Сәлимин гулағы, алны, бурну шишди. Ағзы-бурну әјилди. Инди Сәлим елә күлмәли олмушду ки, јолдашлары она әл чалыб күлүрдүләр. Сирсифәти елә дәјишмишди ки, күзкүјә баһанда, өзү дә өзүнү таныја билмәди. Өзү дә өзүнә күлдү.

Сонра шишән јерләрә бир гәдәр гора сују сыхдылар, ағысы кәсилди. Бир-ики күнә сағалды.

Анчаг о күндән сонра һәммин нар ағачындакы арыларын ады галды «Сәлимин арылары».

Инди сиз дә билдинизми, Сәлимин арылары нәдир?

Анчаг иш бунула гуртармады.

Һәммин нар ағачына һеч кәс јахын дүшмүрдү. Буна көрә дә ағачда чохла нар галмышды.

Амма Сәлим... Ахы о дөчөл иди... О, һәммин нар ағачындан эл чәкмирди. Јаваш-јаваш ағача јахынлашыб, диггәтлә бахды. Көрдү ки, бир адам боју һүндүрлүкдә, галын һача будагларын арасында јекә бир ары јувасы вар. Лап тәндир чөрәји бојда... Үстү дө ары илә долудур. О гәдәр ары вар ки, һеч јуваны көр-мәк олмур.

Сәлим әввәл истәди узун бир ағач тапыб, һәммин јуваны дағытсын. Анчаг баш-көзүнүн шишмәси јадына дүшдү, бу фикриндән эл чәкди.

Сонра истәди ки, узагда дуруб, јуваны даша бассын. Анчаг арылар елә чох иди ки, нә гәдәр узагда дурса, төкүлүшүб ону талачагдылар. Бу фикриндән дө эл чәкди. Јуваны дағытмады.

Буну лап јахшы еләди. Лап јахшы еләди ки, јуваны дағытмады, арылары гырмады...

Дејирсиниз—нијә?

Инди өзүнүз көрәрсиниз.

«ПАШОЛВОН ЈАСАВУЛ»

Һә, бу әһвалат баш верәндә, Сәлим баба ушаг иди. Сәлим баба ушаг оланда да, бизим өлкәдә һәлә ағалар варды, варлылар—јохсуллар варды. Падшаһ варды. Падшаһы, варлылары горујан полисләр казаклар—јасавуллар варды.

Белә јасавуллардан бир јекәси дә јајда бир-ики ај кәлиб Сәлимкилин кәндиндә динчәлирди.

Ахы Сәлимкилин кәнди јајлаг иди. Дәнизин гырағында көзәл бир кәнд иди. Орада гәшәнк бағлар варды. Бағларда әнчирли-үзүмлү, һејвалы-нарлы јамјашыл ағачлар варды. Бол үзүмлү мејнәләр, күләр-чичәкләр варды. Јумшаг сәдәф гум варды. Көмкөј, сәрин дәниз варды. Көзәл дәниз һавасы варды...

Буна көрә дә јекәпәр Пашолвон јасавул јајда динчәлмәјә, мүәличә олунмаға бура кәлирди.

Бу јасавулун адыны доғру-дүрүст билән јох иди. Өзү илә данышанда, она «началник»—аға дејирдиләр. Адамлар өз араларында она «Пашолвон» ад гојмушдулар. Дүзү, бу ады она ушаглар вермишдиләр. Она көрә ки, јекәпәр јасавулун ушаглардан зәһләси кедирди. Һарда бир ушаг көрсәјди, чығырылды:

— Пашол вон!.. (ја'ни—рәдд ол!)

Елә бөјүкләрлә дә ики-үч кәлмә данышса, ахыр сөзү јенә бу иди:

— Пашол вон!..

Пашолвон јасавул јаман јекәпәр иди. Гарны елә јекә иди ки, әјилиб-дүзәлә билмирди. Бојну елә јоғун иди ки, башыны саға-сола дөндәрә билмирди. Јол кәдәндә дә, тез-тез дуруб төвшүјүрдү. Һәкимләр она демишдиләр ки, күндә ики дәфә пијада дәнизә кедиб-кәлсин. Орада чимсин, бир гәдәр арыгласын...

Анчаг о, һеч арыгламырды. Даһа да көкәлирди, јекәлирди.

Бизә нә? Өзү биләр, истәјир арыгласын, истәјир көкәлсин...

Анчаг бир иш дә вар ки, һәммин бу Пашолвон јасавул бу јајлаға кәләни һамыны тәнкә кәтирмишди: гоншулары чалыб-чағырмаға, данышыб-күлмәјә гојмурду. Бујурмушду ки, хорузлар банламасын. Атлар кишнәмәсин. Итләр һүрмәсин... Нә вар, нә вар,—аға јата билмир. Өзү дә елә залым иди ки, бағына јахын дүшән тојуг-чүчәни, ит-пишији дә түфәнклә вурурду.

Бир дәфә Сәлим өз јолдашлары илә бағ ичиндә сәрин, јумшаг гумун үстүндә дөврә вуруб отурмушдулар. Ајдынлыг бир ахшам иди. Кипкирдә ај көј үзүндә арам-арам үзүрдү. Ајын јумшаг—сәрин ишығында ағачларын—мејнәләрин јарпаглары күмүш кими парылдашырды. Һеч бир сәс-сәмир јох иди. Јалныз илбизләрин чивилтиси, гурбағаларын гурултусу, узагдан дәнизин нарын ләпәләринин хышылтысы ешидилирди.

Сәлимин жолдашларындан Тејмур јакшы түтөк чалырды. Түтөјин инчә хош сәси јайылдыгча, һамыја ләззәт верирди. Ушаглар да лап јавашдан ширин бир маһны охујурдулар...

Бирдән чәпәрин о тәрәфиндән кобуд кур бир чыгырты гоңду:

— Кәсин бу улашманы! Рәдд олун бурдан! Пашол вон!..

Ушаглар диксиниб бахдылар. Ајын ишығында чәпәрин үстүндән јасавулун саллаг гулаглы јекә даз башы нағыллардакы нәһәнк див башы кими горхунч көрүнүрдү...

Бир күн дә Сәлимин атасынын гонаглары кәлмишиди. Јемәк-ичмәкдән сонра ахшамчагы граммofону гуруб, о заманкы мәшһур ханәндәләрин валларыны чалырдылар. Гоншулар да јығышыб гулаг асыр, ләззәт алырдылар.

Көзәл һавалардан бири олан гарабағ шикәстәсинин ән ләззәтли јериндә, бирдән чәпәрин далындан јенә бир чыгырты гоңду:

— Кимдир о чаггал кими улајан! Кәсин сәсини!.. Пашол вон!..

Сәлимин атасы да, гонаглар да јаман инчидиләр... Амма нејләсинләр, аға бујурду, гуртарды!..

Граммofону сахладылар. Сәлимин атасы јавашчадан гонаглара килејләнди:

— А кишиләр, даһа лап тәнкә-зара кәлмишик. Кәмидә отуруб, кәмичи илә дава ејләјир! Јерсиз кәлди, јерли гач!..

Ај бала, бағ јериндә чаларлар, ојнајарлар, күләрләр, данышарлар. Бағда сәһәр-сәһәр хоруз банламады, торағај өтмәди, онун нә ләззәти!.. Бу залым оғлу бизә бүтүн бу ләззәтләри һарам ејләјиб дә... Чамаат горхудан хорузлары да кәсиб... Азча галыб ки, көјдә оған торағајы да сусурсун...

Гоншулардан бири—Тејмурун атасы деди:

— А киши, ону да еләмәк истәјирди. Амма бачармады: О күн сәһәр тездән бағ ичиндә үзүм дәрирдим. Дик башымын үстүндә, көјдә, лап учада бир торағај елә чәһчәһлә охујурду ки, башымы галдырыб она ләззәтлә тамаша едирдим.

Бирдән бир түфәнк ачылды. Торағај диксиниб, бир аз да һаваланды. Дик учалыб бир-ики дөврә вурду. Јенә нәғмәсини охумаға башлады.

Јасавул һирсләниб ики-үч күллә дә атды. Амма гушу вура билмәди, һеч сусура да билмәди. Ахырда јумруғу илә һәдәләјә-һәдәләјә чыгырды:

— Пашол вон! Пашол вон!..

Балача Сәлим бүтүн буңлары көрәндә, ешидәндә, ачығындан лап бағры чатлајырды. Она галсајды јолдашлары илә әлбир олуб, бу Пашолвон јасавулун башына бир иш кәтирәрди ки, бирчә күндә ону бурадан гачырарды. Анчаг горхурду ки, јасавул буңларын әвзәзини чамаатдан чыхар. Чамааты инчидәр...

Амма... Ахырда бир әһвалат олду. Пашолвон јасавул елә бир иш тутду ки, Сәлим даһа буна дөзә билмәди.

ЧИЛ ХОРУЗ

Сәлимин бир чил бечәси варды. Буну она лап балача, чүчә оланда, нәнәси бағышламышды. Сәлим ону өз гучағында бөјүтмүш, севә-севә ад да гојмушду:—Тәрлан.

Чүчә бөјүјүб гәшәнк бир чил бечә олмушду. Өзү дә Сәлимә елә өјрәнмишиди ки, Сәлим ону: «Тәрлан!»—чағыранда, һарда олса, уча-уча кәлиб, чијнинә гонар, овчундан дән јејәрди.

Бечә бөјүдүкчә, Сәлим һәм севинир, һәм дә горхурду. Она көрә горхурду ки, чил бечә бөјүјүб чил хоруз оланда, банламаға башлајачагды. Онда Па-

шолвон җасавул, башга хорузлар кими, чил хорuzu да вуруб өлдүрөчөкди...

Чил бечени Сәлим назлаја-назлаја һәјәтдә азад сахлајырды. Һинә салмаға җазығы кәлирди.

Бир сәһәр тездән чил бечә инчә бир сәслә банлады. Сәлим тез һәјәтә чыхыб ону чағырды. Бечә уча уча кәлиб Сәлимин чјјиннә гонду. Сәлим она овчунда дән вериб, бирдән тутду, апарыб һинә салды.

Анчаг Тәрлан бечә һиндә тојугларла жола кетмәди. Ири тојуглар ону вурур, о да дөјүшүрдү. Сәс-күј гопурду.

Сәлим Тәрланы һиндән чыхартды. Ајағына узун ип бағлајыб, һәјәтә бурахды. Анчаг азадлыға өјрәнмиш Тәрлан бечә даргыныр, атылыб-дүшүрдү. Ип ајағына, бојнуна долашырды. Аз галырды ону боғсун.

Сәлимин Тәрлан бечәјә җазығы кәлди. Ипи ајағындан ачды. Фикирләшди ки, ахшам апарыб кәндә, әмискилин һәјәтинә бурахар.

Күнорта вахты Сәлим һәјәтдә тут ағачынын диндә јолдашлары Тејмур вә Аслан илә отуруб, пулапула ојнајырдылар. Бирдән чил бечә һоппаныб алчаг һасарын үстүнә гонду. Ганадларыны бир-биринә чырпыб, инчә сәслә бир ағыз банлады.

Бу, Сәлимин вә јолдашларынын о гәдәр хошуна кәлди ки, әл чалыб Тәрлан бечәни алгышладылар.

Аслан деди:

— Ај сағ ол, Тәрлан!

Тејмур деди:

— Сағ ол, ај чил бечә!..

Сәлим зарафатча јолдашына ачыгланды:

— Она даһа бечә демә! Көрмүрсән, лап әмәлли-башлы хоруз кими банлајыр? Мәним Тәрланым инди даһа хорузду, чил хоруз!..

Елә бил Тәрлан да бу сөзләри баша дүшдү. Га-

надларыны бәркдән шаппылдадыб, бир аз да уча сәслә банлады:

— Гуг-гу-лу-гу-у-у...

Бирдән һасарын далындан бир түфәнк атылды, сәси боғазында кәсилән чил хоруз таппылты илә дүшүб ал ган ичиндә чапалады.

Сәлим бирдән елә чығырды ки, елә бил атылан күллә, хоруса јох, она дәјди.

Түфәнк сәсинә вә Сәлимин чығыртысына анасы бәрк горхмуш һалда һәјәтә јүјүрдү:

— Нә олду, ај бала?..

Елә бу анда диварын үстүндә Пашолвон җасавулун јекә даз башы көрүндү. О ловға-ловға чығырды:

— Нә вар? Нә чығыртыдыр?

Сәлим гәзәбиндән ағлаја-ағлаја, һәлә дә ал ган ичиндә чапалајан хорuzu бағрына басыб чығырды:

— Мәним хорузуму...

җасавул онун сөзүнү кәсиб, кур сәслә бағырды:

— Пашол вон!..

җасавулун башы һасардан јох олан кими, Сәлим јумруғу илә онун ардынча һәдәләјиб, јавашдан деди:

— Јахшы... Көрәрсән!..

мәшг

О күн Тејмурла Аслан ахшамачан Сәлимдән ај-рылмадылар.

Әввәлчә һәјәтин бир күнчүндә, ијдә ағачынын кәлкәсиндә чил хорuzu басдырдылар. Јекә бир ағ даша хоруз шәкли кәкиб, үстүнә гојдулар.

Сонра Пашолвондан хорузун әвәзини чыхмаг үчүн Тејмур Сәлимә деди:

— Кәлин, Пашолвонун евини даша басар!..

Аслан деди:

— О дәниздә оlanda, бағ-бағчасыны јолушдураг.

— Бизим гојун ити Алабашы кәтирим, ону гапсын.

— Евинә илан-гурбаға бурахар!..

Онлар данышдыгча, Сәлим һеч динмирди. Елә бил һеч бу сөзләри ешитмирди. О, нәсә фикирләширди.

Анчаг ахырынчы сөзләри ешидәндә, јухудан ајылбмыш кими, көзләрини овушдурду. Сонра ачыглы-ачыглы деди:

— Јох!.. Һеч нә еләмәјәчәјик!.. Нә еләсәк, биздән биләчәк, ата-анамызы инчидәчәк...

Ахшамчағы ушаглар евләринә кетдиләр.

Кечә Сәлим һеч јата билмирди. Көзләрини јуман кими, чил хорuzu јухуда көрүр, түфәнк сәси ешидир, өзүнү дик атыр, чығырыб ојанырды.

Сәһәр һава ишыглашан кими, Сәлим һәјәтләриндәки јекә ағ тут ағачына чыхды. Тут чоҳдан гуртармышды. Анчаг олсајды да, о тут ахтармышды.

Тут ағачындан Пашолвонун һәјәти, дәнизә кедән јол овуч ичи кими көрүнүрдү.

Сәлим јасавулун һәјәтиндән дәнизә кедән јолу башдан-баша көздән кечирди. Бирдән көзүнү јолун ғырағындакы нар ағачына зилләди. Һәмин ары јуvasы олан ағача... О, бир ан дурухуб, нәсә фикирләшди. Сонра өз ағачларынын јухары будагларындан гоншу һәјәтдәки гара тут ағачына кечди.

Ағачда бол тут вар иди. Һәр бири бармаг бојда... Адам баҳанда, ағзы суланырды...

Сәлим бирчә тут да јемәди. Уст-башынын, сир-сифәтинин гара тут ширәсинә булашдығына да фикир вермәди. О будагдан-бу будаға кечә-кечә галын, һүндүр бир будагда јерини раһатлајыб отурду. О јан-бу јана бојлана-бојлана нәсә өлчүб-бичди.

Сонра јенә ағачдан-ағача атылараг, өз һәјәтләринә кечиб, јерә һопланды. Анасы онун үз-көзүнү, палпалтарыны ал ган ичиндә көрүб, горхмуш һалда сорушду:

— Бу нәдир, ај бала? Сәнә нә олуб?..

Сәлим өзү дә гара тут ширәсинә булашдығыны инди баша дүшдү. Гәмли-гәмли күлүмсүнүб деди:

— Горхма, ај ана, гара тут јемишәм.

— Ај сағ олмуш, гара туту јејиб, ағ тут ағачындан дүшүрсән?.. Бәс бизим пајымыз һаны?

Сәлим анасынын ахырынчы сөзләрини ешитмәди. О чәлд евә кириб, резин сапананын көтүрдү. Резинини, мешинини ачыб, јенә сәлигә илә бағлады. Әввәлчә һәјәтдә, орада-бурада көзүнә дәјән тахтаја, будаға, јарпаға даш атыб мәшг еләди. Сонра ағача дырмашды. Бајаг сечдији јердә отуруб, орадан да сапан дашы илә истәдији нишаныны вурмәғы хејли мәшг еләди. О, һәрдән јолун ғырағындакы ары јуvasы олан нар ағачыны да нишан алырды, амма ора даш атмырды...

САҒ ОЛ, АЈ СӘЛИМ!

Пашолвон јасавул һәр сәһәр саат сәккиздә-доггузда дәнизә чиммәјә кедир. Бир саат сонра гајыдырды. Јанынча кедән некәри дә бир әлиндә бир графин су, бир әлиндә јекә бир сүпүркә, чийниндә дә бир чечим апарырды. Дәниз ғырағында аға үчүн јери сүпүрүр, чечими салыр, она тез-тез сәрин су верирди.

Сәлим ағачда сечдији јердә отуруб, Пашолвонун дәниздән гајытмасыны көзләјирди.

О күн һава јаман бүркү иди. Истидән нәфәс алмаг олмурду. Пашолвон јасавул дәнизә кәлмәјинә пешман олмушду. Сәһәр кәләндә, јенә һава бир аз бабат иди. Инди исә, јухарыдан ал күн, ашағыдан гызмыш гумун истиси адамы јахыб јандырырды.

Пашолвон јасавул һәр беш-алты аддымда бир дајаныб төвшүјә-төвшүјә нәфәс алыб динчәлир, сонра

женә җајхана-җајхана, аҗагларыны сүрүҗә-сүрүҗә кә-
лирди.

Җасавул чыл-чылпагды, башында бир һәсир шлҗа-
па, әјниндә дә дизә гәдәр ғыса дәннз туманы варды.

Пашолвонла нөкәри җахынлашдыгча, Сәлимин
үрәји горхулу ов пусан бир овчу кими, бәрк-бәрк дө-
јүнүрдү.

Пашолвон җасавул илә нөкәри јол ғырағында нар
ағачы олан јерә чатанда, Сәлим бирдән јериндә ди-
кәлди. Сапаны нар ағачындакы ары јувасына тушла-
ыб дашы атды...

Бир көз ғырпымында нар ағачында елә бил бом-
ба партлады: арылар дәстә-дәстә вызылты илә шы-
ғыҗыб, җасавулун үстүнү бүрүдүләр. О, әл-гол атыб,
арылары говмаг истәјәндә, һәсир шлҗпасы да ба-
шындан дүшдү. Арылар онун даз башына, чылпаг-
бәдәнинә дарашдылар, нә дарашдылар!..

Пашолвон гујруғу гапы арасында галмыш пи-
шик кими, чығыра-чығыра, о јекә көвдәси илә аты-
лыб-дүшмәјә башлады. Бәдәнинә, башына, сифәтинә
елә бил далбадал ол басырдылар. Арылар кетдикчә.
даһа да чохалырды. Нөкәри дә өз һајында иди.

Пашолвон арыларла башармадығыны, көрдүкдә,
ахыр нөкәринә чығырды:

— Ада, вур мәни, вур!..

Нөкәр онун нә демәк истәдјини баша дүшмәјиб
дурухду. Пашолвон онун әлиндәки јекә сүпүркәни
гапыб, өзүнү дөјмәјә башлады. Амма истәдји олма-
ды. О, бир тәрәфдән арылары вурдугча, о бири тә-
рәфдән женә дә гонурдулар. Ахырда сүпүркәни јерә
атыб, нөкәринә бир дә чығырды:

— Вур мәни, дејирәм, сүпүркә илә вур!..

Нөкәр сүпүркәни алыб горха-горха, јавашчадан
Пашолвонун ора-бурасына вурмаға башлады. Па-
шолвон чығырды:

— Вур, ај ит оғлу, бәрк вур!..

Нөкәр вар күчү илә җасавулу сүпүркә илә вурма-
ға башлады. О вурдугча, Пашолвон чығыра-чығыра
фырфыра кими фырланырды...

Сәлим кизләндји јердән, ағачын будаглары ара-
сында Пашолвона бахыб, күлмәкдән уғунурду.

Амма бир аздан сонра елә бир һадисә олду ки,
Сәлим, доғрудан да, бәрк горхду:

Пашолвон бирдән-бирә јериндә дурду. Бәрк сәр-
хош адамлар кими јырғалана-јырғалана, күчлә бир
нечә аддым атыб, бирдән исти гумун үстүнә сәрәлән-
ди вә һәрәкәтсиз галды.

Инди нөкәри чығырмаға башлады:

— Ај аман! Көмәк еләјин! Ај аман!..

Һај-күјә адамлар јығышдылар. Арылардан бир
тәһәр горуна-горуна, чечими јерә салыб, җасавулун
көвдәсини онун үстүнә дијирләдиләр, евинә сары
сүрүдүләр.

Елә һәмнин күн Пашолвону бир фәјтона гојуб шә-
һәрә апардылар. Пашолвон о келән кетди. Бир дә
нә о јај, нә дә сонралар бу јерләрә аҗаг басмады.

О күндән јајлаг женә ағ күнә чыхды.

Сәһәрләр һәјәтләрдә женә хорузлар банлашыр, тә-
миз көј үзүндә торағајлар шән-шән өгүшүр. Ахшам-
лар евләрдән тар-гавал, түтәк-гармон сәсләри кәлир.
Сакит ајлы кечәләрдә ушагларынын шән маһнылары
учалырды.

Бу ишин сиррини Сәлимлә јолдашларындан баш-
га һеч ким билмирди. Хејли сонралар ишин нечә ол-
дуғуну биләнләр Сәлими көрәндә дејирдиләр:

— Сағ ол, ај Сәлим!.. Чанымызы Пашолвондан
җахшы гуртардын!..

Сәлим исә, күлүмсүнә-күлүмсүнә нар ағачыны
жөстәриб дејирди.

— Сағ олсун арылар!..

АТЛАС КӨЛНӘК, ТИРМӘ АРАХЧЫН

дәниздә табаг, табагда ушаг

Јај гуртарды...

Сәлим мәктәб үчүн, мәктәб јолдашлары үчүн, севимли мұәллимләри үчүн дарыхырды. Ахы, үч ајды ки, онлардан ајрылмышды.

Анчаг Сәлим јајлагдан һәлә дојмамашды. Сәһәр-дән ахшама гәдәр башачыг, ајагјалын азад кәзиб ој-намағын ајры дады варды. Учсуз-бучагсыз көмкөј дәниздә һәр күн чиммәк, илыг сәдәф гумларын үстүндә ојнамаг, азад гушлар кими, охуја-охуја, бу ағачдан о ағача, бу будагдан о будаға һоппанмаг... сәһәр-сәһәр шәһдән дондурма кими сојумуш баллы әнчир, әтирли үзүм, мејхош нар...—һеч бунлардан дојмаг олармы?!

Буна көрә Сәлим јајын сон күнләрини јајлаг јолдашлары илә биркә даһа јахшы кечирмәјә чалышырды. Истәмирди ки, бирчә күнү дә, бирчә сааты да бош кечсин.

Бу күн дә, һәмишә олдуғу кими, сәһәр тездән дуруб, тут ағачына дырмашды. Лап јухары будагда дуруб, үч дәфә далбадал гуш кими фит верди. Бир гәдәр сакит дуруб көзләди. Бир аз сонра узагдан да үч дәфә гуш фити ешитди.

Елә билирсиз бу фити верән, доғрудан да, гуш иди?

Хејр, а бу фити верән Сәлимин јолдашы Тејмур иди. О да фити верәндән сонра, бир гәдәр көзләди. Узагда Асланын да фитини ешитди. Беләликлә јолдашлар бир-биринә ишарә вердиләр. Бир гәдәр

сонра дәниз ғырағында, тәпәнин үстүндә көрүшдүләр. Күнәшин дәниздә чимиб чыхмасына дојунча тамаша етдиләр.

Билирсиз бу тамаша нә гәдәр ләззәтлидир:

Һәр күн күнәшин дәниздән чыхмасына баһанда, елә бил ки, буну биринчи дәфә көрүрсән. Она көрә ки, көјдәки булудлар да, дәнизин сулары да, күнәш өзү дә һәр дәфә башга-башга рәнкләрдә көрүнүр. Торағајлар да, дәниз гушлары да һәр сәһәр күнәши јени-јени нәғмәләрлә гаршылајырлар...

Сәлим вә јолдашлары бу тамашадан дојунча ләззәт алдыгдан сонра, бу күнү нечә кечирмәк барәсиндә данышдылар. Сонра Сәлим дизә гәдәр дәнизә кириб, сују јохлады. Су хејли сәринләмишди. О, башыны галдырыб ағыр-ағыр һәрләјә-һәрләјә һаваны да гохлады. Истәјирди, билсин ки, күләк һајандан әсәчәк. Һәлә ки, күләк јох иди. Дәниз көл кими, сакит, су думдуру иди.

Белә дәниздә тиловла балыг тутмаг олмазды. Амма Сәлим истәјирди ки, шәһәрә көчәнә јахын дојунча балыг тутсун. Тејмур илә Аслан сәринчә, дуруча, дузлуға дәниз сују илә әл-үзләрини јудулар. Сәлим онлара деди:

— Ушаглар, кәлин бу күн бир дојунча балыг тутаг!

Тејмур деди:

— Еһ, белә дәниздә балыг тутмаг олар? Көрмүрсән су думдурудур?

Аслан деди:

— Бәс балығы нә илә тутаг? Тиловлары кәтирмәмишик ки?

Сәлим икисинә дә бирдән чаваб верди:

— Олар, олар... Бир аздан килавар кәләчәк. Кәдәк, чај-чәрәјимизи јејәк. Тиловлары кәтириб кәләрик.

Бу сөһбәтдән бир саат сонра Сәлим вә јолдашла-

ры сәһәр жемәкләрини јејиб, әлләриндә тилов, јенә дәннз гырағына кәддиләр.

Тәпәнин үстүндә дуруб, балыг тутмаға јахшы јер сечмәк үчүн чимәрлији кәздән кечиртдиләр.

Һава јенә сакит, дәннз думдуру иди.

Онлар сујун узагдан түнд көмкәји көрүнән бир јерини сечдиләр. Бура бир гәдәр дәринди. Дәрин јердә дә балыг чоһ олур.

Саһилә кәлиб, тиловларыны ачдылар. Ләпәдә-јәндә, ајагларынын алтындан нарын гуму овучлајыб, хырда дәннз гурдлары тутдулар. Гармаглара санчыб дәннзә атдылар. Сәлим бир гошаовуч гуму гурдгарышыг суја туллады:

Гој су бир аз булансын, һәм дә балыглар гурдлары көрүб бура јыгышсынлар.

Анчаг онлар нә гәдәр чылышдыларса, тиловларына балыг дүшмәди. Балыглар көзләринин габағында, сујун ичиндә о јан-бу јана шүтүјүр, тиловларын дөврәсинә һәрләнир, амма тилова дүшмүрдүләр.

Буну көрән Тејмур наразы-наразы деди:

— Ај Сәлим, сәнә дедим ки, белә һавада балыг тутмаг олмаз!

Сәлим чаваб вермәди. Бојланыб чимәрлији бир дә көздән кечиртди. Бир хејли аралыда бир нечә арвад дәннздә пал-палтар, халча-палас јујурду.

Сәлим буну көрүб, јолдашларына деди:

— Ушаглар, кедәк ора. Арвадлар килабы илә халча-палас јујурлар. Орда су буланыг олар. Буланыг суда балыг тилова тез дүшәр.

Үчү дә ора кетдиләр.

Бир гоча, бир чаван арвад сујун гырағында ләпәдә-јәндә отуруб палтар јујурдулар. Арха тәрәфдә гуру гумун үстүндә бир нечә јаш халча-палас сәрилмишди. Сујун лап гырағында, хырдача бир көлмәчәнин ичиндә јекә бир хамыр табағы варды. Көрүнүр, табағын ичиндә јун јујуб бир кәнарда тәпә кими га-

ламышдылар ки, сују чәкилсин. Табағын ичиндә дөрд-беш јашында бир гыз отуруб сују шаппылдада-шаппылдада ојнадырды.

Арвадларын палтар јудуғу јерин габағында дәннз сују буланыг иди. Елә Сәлимкил илә бир јашда олан бир оғлан да тиловуну суја атмышды.

Сәлимкил дә онун јанында дуруб тиловлары суја атдылар. Амма бурда да нә гәдәр чалышдыларса тиловларына балыг дүшмәди ки, дүшмәди.

Иши белә көрән Сәлим онлардан бир гәдәр узагда, балыг вәтәкәсинин габағында, сујун лап гырағында олан бир гајығы јолдашларына көстәриб деди:

— Ај ушаглар, кәлин кедәк о гајығын ичиндә дураг. Орда су дәриндир, јәгин балыг олар.

Һәр үчү Сәлим дејән сәптә јөнәлди. Орадакы оғлан да онлара гошулуб кетмәк истәјәндә, анасы чығарды:

— Ај бала, һара кедирсән? Неч јана тәрпәнмә, көзүн бачында олсун!..

Оғлан дејинә-дејинә орада галды.

Сәлимкил гајыға чатдылар. Гајығын бурну сујун ичиндә, јарысы да гырагда иди. Лөвбәри дәннз гырағында гума батмышды.

Буну көрән Тејмур деди:

— Сәлим, кәл гајығы бир аз да дәринә итәләјәк. Балыг олса, орда олар.

Сәлим бојланыб вәтәкәјә бахды. Кешикчи орада јоһ иди; олсајды, әлбәттә, гајығы суја салмаға гојмазды.

Ушаглар үчү дә көмәкләшиб гајығы суја итәләдиләр, лөвбәри гајығын ичинә гојдулар, он беш-ијirmi аддымлыгда лөвбәри суја атдылар. Гајыг јериндә турду. Онлар да гајығын ичиндә јан-јана дуруб, балыг тутмаға башладылар.

Бурда ушагларын бәхти кәтирди. Далбадал хејли

балыг тутдулар. Башлары балыг тутмаға бәрк гарышмышды.

Бирдән тэндирдән чыхан исти һава кими, бир күлөк гопду. Бу күлөк дәннздән гуружа јох, тәрсинә, гурудан дәннзә әсирди. Өзү дә бирдән-бирә шиддәтләнди. Саһилдән гуру коллары, јарпаглары, чөр-чөпү гумгарышыг сүпүрүб выјылты илә көјә галдырыр, дәннзә сәпәләјирди.

Күлөк Сәлимкилин гајығыны да бәрк итәләјиб ојнатды. Анчаг ағыр лөвбәр ону јериндә мөһкәм сахламышды.

Сәлимкил иши белә көрәндә, билдиләр ки, даһа балыг тутмаг олмаз. Онлар тутдуглары балыглары, тиловлары тәләсик јыгышдырыб, гајыгдан дүшдүләр.

Елә бу вахт арвадларын палтар јудуғу тәрәфдән бир чығырты гопду:

— Ај аман!.. Ај дад!.. Баламы дәннз апарды!..

Ушаглар о тәрәфә баханда көрдүләр ки, бајагкы чаван арвад чығыра-чығыра дәннзә чумур. Тез-тез суја јыкылыб галхыр, амма сујун үзүндә ушаг көрүнмүр.

Јолдашларындан бир гәдәр учабој олан Сәлим бојланыб ирәли баханда, көрдү ки, сујун үзүндә бир табаг, табағын ичиндә дә бир ушаг...

сәлим дәмир гәфәсдә

Саһилдә Сәлимкилдән башга көмәјә кәләчәк һеч кәс јох иди. Бирчә дәгигә дә вахт итирмәк олмазды.

Сәлим тез тилову, балыглары јерә атыб, гајыға чумду. Тејмур да онун далаңча...

Онлар лөвбәри галдырыб гајыға атдылар, өзләри дә һоппаныб миндиләр. Аслан-да минмәк истәјәндә, Сәлим деди:

— Јох, сән јүјүр, бөјүк кишиләрдән көмәјә чағыр! Биз икнимиз кедәрик.

Сәлим илә Тејмур гајығын аварларынын учларыны суја салдылар. Аварлар чох ағыр иди. Ушагларын күчү чатмырды. Анчаг күлөк өзү гајығы дәннзә апарды...

Онлар табаға јахынлашанда, гыз табағын кәнарындан әлләрилә јапышыб бәркдән чығыра-чығыра аглајырды:

— Ај ана!.. Ај нәнә!..

Табаг бир јаны үстә әјилмишди. Ичи су илә долурду. Азча галмышды ки, гыз суја дүшүб батсын...

Сәлим гајыгдан суја атылыб баш вурду. Табағын алтындан кечиб, о үзүндән чыхды. О бири ғырағындан басыб, табағы дүзәлтди. Гыз табағын ичинә јыкылды.

Сәлим үзә-үзә табағы јаваш-јаваш гајыға јахынлашдырды. Тејмур чөлд гызы гучағына алыб, гајығын ичинә гојду. Сәлим дә табағы бурахыб, гајыға минди.

Анчаг... Инди кери, саһилә гајытмаг мүмкүн дејилди. Күлөк кетдикчә даһа да күчләнир, ләпәләр бөјүјүр, гајығы саһилдән узаглашдырыб, апарырды. Сәлим илә Тејмур һәрәси бир авардан јапышыб, нә гәдәр күч вурдуларса, олмады. Гајыг саһилә јох, дәннзә сары кедирди...

Сәлим Тејмурун титрәк сәсини ешитди:

— Ај Сәлим... Нејләјәк?!.

Сәлим дөнүб она бахды. Тејмурун рәнки горхудан ағаппаг ағармышды. Сәлимин дә үрәјинә горху дүшдү... Гајыг кетдикчә даһа да сүр'әтлә узаглашдырды...

Бирдән Сәлим јериндән гопуб, ағыр дәмир лөвбәри гучаглады, чәтинликлә галдырыб дәннзә атды. Гајыг о саат дајанды...

Анчаг инди ләпәләр гајығы јүнкүл бир топ кими

атыб-тутурду. Гајығын дөшүнә чырпынан далғаларын сујуну күләк шабаша вуруб ичәри сәпәләјирди.

Балача гыз ара вермәдән ағлаја-ағлаја чыгырды:

— Ај ана! Ај нәнә!..

Сәлим балача гызы гучағына алыб, күләкдән-судан горујур, сакит етмәјә чалышырды:

— Ағлама, ај гыз!.. Бу саат сәни ананын—нәнәнин јанына апарачағам!..

Гызчыгазын ағламагдан сәси батмышды. О даһа чыгырмырды, анчаг ичини чәкә-чәкә далбадал һычырды.

Сәлимлә Тејмур инди бир гәдәр архајынлашмышдылар. Онлар диггәтлә саһилә бахыб, көмәк көзләјирдиләр.

Бир аздан саһилә чапан бир ағ атлы көрдүләр. Онун далынча да Аслан јүјүрә-јүјүрә кәлирди.

Атлы саһилә чатан кими, бирбаша суја чумуб, сүр'әтлә гајыға сары үзәјә башлады.

Киши кәлиб гајыға јахынлашанда, сујун ичиндән Сәлимкилә үрәк-дирәк верди:

— Ај сағ олун, гочағлар!..

О, архадан һоппаныб гајыға минди. Лөвбәри галдырдылар. Аварлар ишә дүшдү, гајыг саһилә сары јөнәлди...

Балача гызын анасы илә гардашы гајығын габағына јүјүрдүләр. Ана гызыны гучаглајыб, сеиндијиндән ағлаја-ағлаја бағрына басды. Ана кашдығындан өзүнү елә итирмишди ки, баласыны гуртаранлара бирчә кәлмә «сағ ол» демәји дә унутду.

Гајығы сүрүб, саһилә кәтирән киши дә Сәлимкил илә биркә гајығы гумун үстүнә чәкди. Сонра динмәз-сөјләмәз атына миниб чапараг кетди.

Сәлимкил төпәдән-дырнаға гәдәр исланмышдылар. Палтарлары, бәдәнләри гума, гајығын пасынајағына буланмышды. Онлар јујунуб тәмизләндиләр.

Палтарларыны јујуб сыхдылар. Гурутмаг үчүн вәтәкәнин далдасына сәрдиләр.

Бир аз сонра онлар кејиндиләр, тиловларыны, балыгларыны јығышдырыб евә јөнәлдиләр.

Анчаг онлар бағлар илә дәнзин арасында, јары јолда олан јекә көһнә һамама чатанда, көрдүләр ки, Тејмурун кичик гардашы Сејмур бәрк гача-гача кәлир. О, узагдан чыгырды:

— Дајанын! Кәлмәјин!..

Сејмур Сәлимкилә чатанда, бәрк-бәрк гачыб кәлдијиндән, јејин-јејин нәфәс алыр, кәсик-кәсик данышырды:

— Сәлим, кетмә... Атан... сәни... дәмир гәфәсә... салачаг!..

Сәлимкил күлүшдүләр. Сонра Сәлим сорушду:

— Ај Сејмур, бир дајан, динчәл, сонра сөзүнү де. Дәмир гәфәс нәдир?

Сејмур тез-тез дөнүб јола сары баха-баха, јенә төләсик деди:

— Һамамын далында кизләнин. Сәлимин атасы, Камил әми бу саат кәлир... һамынызы дөјәчәк... Сәлими гәфәсә салачаг...

Белә дејә-дејә о Сәлимин әлиндән тутуб, һамамын диварынын дибинә чәкди. Тејмурла Аслан да ора кетдиләр.

Елә бу вахт Сәлимин атасы Камил киши, бир боз атын белиндә, чапараг өтүб, дәниз гырағына кетди. О төләдән ашыб көздән итән кими, Сејмур деди:

— Тез гачаг евә!..

данышан көзләр

Сәлимкилин евинә хәбәр белә чатмышды ки, Сәлим јолдашлары илә вәтәкәнин гајығыны ачыб, сүрүб дәнизә балыг тутмаға... Бир балача гызы да мин-

дириб гајыга... Күлөк онлары көтүрүб апарырмаш...
Жакшы ки, бир нэфэр жолдан кечен атлы онлары көрүб, күчлө өлүмдөн гуртарыб...

Сәлимин атасы да бу хәбәри ешидәндә, һирсләннб дежибмиш ки:

— Бу саат кедиб онларын һамысыны бәрк дөжә-чәжәм. Сәлим үчүн дә һејванханадан бир ајы гәфәси алыб, ону гәфәсә салачагам. Даһа бундан сонра белә ишләр көрә билмәсин!..

Бу сөзләри ешидән Сеймур да тез гачыб Сәлим-килә хәбәр вермишди.

Сәлимин атасы дәннз ғырағына чатанда, орада һеч кәси көрмәди. Вәтәкәнин кешиккчисини сәсләјиб чағырды. Һава бәрк исти иди, әсән күлөк дә аламын нәфәсини кәсирди. Буна көрә дә, сәрин дағ һавасына ејрәшмиш ләзки кешикчи вәтәкәнин бузханасында јатмышды.

Кешикчи сәсә ајылыб көзләрини овушдура-овушдура бајыра чыхды:

— Нә вар, чан гардаш, нә истәјә вар?

— Бурда ушаглары көрмәмисән? Сизин гајығы дәннзә салан ушаглары?

Кешикчи гајыг вә дәннз сөзләрини ешидәндә, горхмуш һалда саһилә бахды:

— Јох, чан гардаш, бизим гајыг орда вар!—дејә әли илә дәннзин ғырағындакы гајығы көстәрди.

Сәлимин атасы бурадан архајын олуб, бир хејли узагда көрүнән о бири вәтәкәјә сары божланды. Әлини көзүнүн үстүнә тутуб, бир хејли бахды. Сонра аты миниб, о тәрәфә чалды.

Камил киши бирчә оғлу Сәлими чох истәјирди. Амма ону әркөјүн бөјүтмүрдү. Өзбашыналыга, зәрәри дәчәлликләрә јол вермәзди. Өзү дә бир гәдәр сәртграфтар иди.

Буна көрә ешитдији бу әһвалата бәрк ачығы тут-

мушду. О, вәтәкәдән гајыдыб евә чатдыгда, һәлә атдан дүшмәмиш, ачыгылы-ачыгылы сорушду:

— Нә олду? Сәлим кәлиб чыхды, јох?

Нәнәси бу ачыгылы сәси ешидән кими, Сәлимә деди:

— Оғлум, тез гач кир тәндирә!

— Ахы мәним нә тагсырым вар, ај нәнә? Гој өзүм атамә данышым да...

— Јох, ај бала, о инди јаман ачыгылдыр. Гој биз ону баша салаг, ачығы сојусун, сонра тәндирдән чыхарсан. Өзүн данышарсан...

Сәлим истәмәјә-истәмәјә тәндирә кирди.

Атасы аты аґача бағлајыб, балкона кечди. Сәлим тәндирдән онун гәзәбләнмиш үзүнү көрүр, ачыгы сәсини ешидирди.

Нәнә тез кишинин габағыны кәсиб јумшаг-јумшаг деди:

— Ај киши, нә олуб мәкәр? Бир сакит ол, көрәк...

Атасы бу сөзләрдән бир аз да һирсләнди:

— Даһа нә олачаг? Белә дә өзбашына ушаг олар!.. Өзү бир јана, халгын ушагларыны да апарыб дәннздә батырсын?.. Јох, белә олмаз!.. Мән ја кәрәк бир дәмир гәфәс гајытдырыб ону салам гәфәсә, ја да...

Белә дејиб о, әлиндәки јунчырпан нар чубуғуну балконун дирәјинә елә чырпды ки, чубуг парча-парча олду.

Нәнә иши белә көрәндә, әрклә она ачыгланды:

— Ај киши, бир сәбир елә... әввәл бил, көр, иш нечә олуб... Бизә јалан дејибләр, иш тамам башга чүр олуб еј: Сәлимкил батан бир балача гызы өлүмдән гуртарыблар...

Атасы бир гәдәр јумшалмыш сәслә сорушду:

— Ким деди; бәс Сәлим өзү һардадыр?

Бу анда Сәлим истәди ки, тәндирдән ғышгырсын ки,—бурдајам, ата, бурдајам... Гој өзүм данышым...

Амма тэндирдә кизләнмәјинә утанды, һәм дә нәнәси ону габаглады. О деди:

— Әввәл мәним чаныма анд ич ки, ушаға әл вур-мајачагсан.

— Јахшы, тагсыры јохса...

Буну ешидәндә, Сәлим тәндирин гапағыны галдырды. Үст-башынын тозуну, күлүнү чырпа-чырпа балкона кечәндә, бајырдан Тејмурла Асланын сәсләри кәлди:

— Сәлим, ај Сәлим, сәни ахтарырлар...

Бирдән һәјәт гапысы тајбатај ачылды. Габагда Тејмурла Аслан, онларын далынча да дәниз ғырағындакы балача гызын анасы илә гардашы кәлдиләр.

Арвад Сәлими көрән кими, бирбаш онун үстүнә чумуб гучаглады, о үзүндән-бу үзүндән өпә-өпә деди:

— Сәнә гурбан олум, а бала! Сән олмасајдын, балам әлимдән кетмишди. Инди балыглара јем олмушду...

Сонра о, Сәлими бурахыб ичәри отаға кечди вә әввалаты башдан ајаға, олдугу кими данышды.

Онун сөзләрини Сәлимлә атасы да балконда ајдын ешидирди. О данышдыгча, Сәлим атасынын үзүнә бахырды. Атасынын бир аз әввәл ачыгдан чатылмыш гашлары ачылыр, үзү, көзләри күлүрдү. Оғлунун чүр'әтинә, дүзкүн һәрәкәтинә севинирди.

Бир ан ата илә оғулун көзләри бир-биринә саташды. Бу көзләр бир-бири илә данышды. Елә бил Сәлимин көзләри атасындан сорушду:

— Ата, даһа мәни гәфәсә салмајачагсан ки?

Атанын көзләри дә күлүмсүндү, о бармағы илә Сәлими зарафатјанә һәдәләди. Бу онун ән јахшы нәвазиши иди.

Беләликлә ата илә оғулун көзләри бир-бири илә данышыб барышдылар...

Ичәридән арвадын сәси кәлирди:

— Өзүмү елә итирмишдим ки, баламы өлүмдән гуртаранлара һеч «сағ ол» да дејә билмәдим... Ај бала, Сәлим, бах, бунлары сәнә балача гызым јадикар пај кәндәриб...

Арвад отагдан бајыра чыхды. Онун бир әлиндә ғырмызы атлас көјнәк, бир әлиндә дә зәрли-күләба-тынлы гәшәнк бир арахчын варды.

Сәлим башыны ашағы салыб дурмушду. О јавашча деди:

— Чох сағ олун, хала... лазым дејил!

Арвад әркјана ачыгланды:

— Адам верилән пајы гајтармаз, оғул!

О, арахчыны Сәлимин башына гојуб, алнындан өпдү, көјнәји дә әлинә верди.

Сәлим көјнәји Тејмура узатды.

Балача гызын анасы онларын һәр икисини гучаглајыб бир дә алынларындан өпдү.

ГУШ ДИЛИ БИЛЭН ОРХАН

Ајтачын анадан олан күнү иди: бачысы Ајтән, гардашлары Орхан, Токај, жолдашлары Рәшад, Ајшән, Күләр, Јалчын, Ајпара да кәлмишдиләр. Онлар маһны охујур, чалыр, ојнајырдылар.

Ајтачын бабасы она бир китаб бағышламышды: гәшәнк, рәнкбәрәнк шәкилли бир китаб.

Ушаглар дојунча чалыб-ојнадыгдан сонра, дин-чәлмәк үчүн бөјүк тахтын үстүндә Ајтачын башына јығышдылар. Ајтач тәзә китабы ачыб вәрәгләди. Әв-вәлчә ушаглар шәкилләринә бахдылар. Сонра Ајтач китабдакы һекајәләрин адларыны охуду. Бир һекајәнин ады белә иди:

«гуш дили билән оғлан»

Рәшад күлә-күлә деди:

— А... Бәјәм гушлар да данышырлар?

Јалчын деди:

— Бәс нағылларда ешитмәмисән? Түлкү хорузла, хоруз лејләклә, гарға илә данышмыр?

Орхан деди:

— Ахы нағылларда гушлар, һејванлар адам дилиндә данышырлар. Адам дили башга, гуш дили башга.

Ајтач деди:

— Һә, дүздүр, нағылларда—тәмсилләрдә гушлар, һејванлар адам дилиндә данышыр, амма бурда...

Ајтән онун сөзүнү кәсиб деди:

— Јахшы, гојун Ајтач охусун, көрәк бурда нечә-

дир: гушлар гуш дилиндә данышырлар, јохса адам дилиндә?

Ајтач китабы охумаға башлады:

«Ушаглар, сиз билмәк истәјирсинизми гушлар, һејванлар, лап дәннздәки балыглар да бир-бири илә данышыр ја јох?

Онда сәһәр тездән сакит һавада сәссиз бир јердә дуруб диггәтлә динләјин: хорузлар банлашыр, тора-гајлар көј үзүндә чәһ-чәһ вурур, хырдача гушлар ағачларда, јуваларда өтүшүр, тојуглар гаггылдашыр, чүчәләр чиббилдәшир, гојунлар-гузулар мәләшир...

Бүтүн бунлар бизә ләззәт верир. Амма гушлар, һејванлар буну бизә ләззәт вермәк үчүн етмирләр. Онлар бир-бири илә бу чүр данышырлар...

Көрүрәм ки, күлүмсүнә-күлүмсүнә, бир-бирининин үзүнә бахырсыныз. Дејәсән инанмырсыныз? Еләми?

Онда бу сәсләрә гулаг аса-аса, гушлара, һејванлара бир аз да диггәт јетирин!

Көрәчәксиниз ки, һәјәтдә тојуглар, чүчәләр гаггылдаша-гаггылдаша, чиббилдәшә-чиббилдәшә дән ахтарырлар. Бирдән тојуг уча сәслә кәсик-кәсик «гырт-гырт» еләјир. Елә бил дејир:

— Бура кәлин! Бура кәлин! Дән вар!..

Бүтүн чүчәләр гачараг онун башына топлашыр. Ана тојуг тапдығы ләззәтли дәнни балаларына једирир.

Бир дә көрүрсән, хоруз боғазыны узадыб бојланды, көјә баха-баха сәсини узада-узада гышгырды. Елә бил әмр едир:

— Јерә јат! Гач, кизлән!

Бүтүн тојуглар, чүчәләр бир көз гырпымында јерә јатыб коллары дибиндә кизләнир.

Әкәр онда сиз дә хорузун бахдығы тәрәфә диггәтлә бахсаныз, көрәчәксиниз ки, бир гарға, ја чалаған

сүзө-сүзө ов ахтарыр. Ажыг хоруз буну һамыдан әв-
вәл көрүб, тојуглара, чүчәләрә хәбәр верир...»

Китабын бу јериндә Орхан севинчәк деди:

— Дүздүр, дүздүр, ај ушағлар... Мән өзүм көрмү-
шәм... Бир дәфә бағда атамла һәјәтдә нишанә атыр-
дыг. Тојуг-чүчәләр дә һәјәтдә дәнләширди. Бирдән
хоруз бәркдән ғышғырды. Тојуглар, чүчәләр кизлән-
диләр. Бир ағ фәрә тәпәнин үстүндә иди. О кизләнә
билмәди. Көјдән бир чалаған шығыды, фәрәни галыб
гачанда атам чалағаны вурду. Анчаг чалаған јазыг
чүчәни чајнағында елә бәрк сыхмышды ки, о да
өлдү...

Ајтән деди:

— Һә, һә... Мән дә ордајдым. Мән дә көрдүм! Дүз
демирәм, Орхан?

Орхан деди:

— Һә, дүздүр, Ајтән дә ордајды.

Ајтач деди:

— Јахшы, даһа бәсдир. Гулаг асын, далыны
охујум.

О јенә китабы охуду:

«...Һәјәтдә, бағчада дәнләшән сәрчәләр бир диг-
гәтлә бахын. Көрәчәксиниз ки, бала сәрчәләр ата-
аналарынын далынча дүшүб, хырдача ганадларыны
әсдирә-әсдирә јалваран кими, чибибдәширләр. Елә
бил дејирләр:

— Мәнә дә вер!

— Мәнә дә...

— Мәнә дә...

Бирдән бир ата сәрчә узагдаң бир пишијин кәлди-
јини көрән кими, чыр сәслә ғышғырыр. Елә бил
дејир:

— Учун! Гачын!..

Јердәки сәрчәләр һамы бирдән учуб ағача гонур.

Бир-бириндән ајры дүшән гушлар узагдаң хош
сәслә өтә-өтә бир-бирини чағырырлар.

Гушларла, һејванларла мәшғул олан адамлар,
онларын һәјәтәни өјрәнән алимләр, горуғчулар, ов-
чулар гушларын, һејванларын дилини билир; лазым
оланда онлар кими сәсләр чыхарыр, онлары чағы-
рырлар...»

Токај севинчәк ғышғырды:

— Мәним бабам да гуш дили билир... Онун бала-
ча-балача түтәкләри вар. Чүрбәчүр өрдәк сәси, чүл-
лүт сәси чыхарыр.

Бир күн дәниз ғырағында лап узагдаң үч дәнә је-
кә чүллүт фит чала-чала учурду. Бабам да онлар ки-
ми фит чалды. Гушлар уча-уча кәлдиләр. Бизим лап
јанмыза јерә гондулар. Мән јүјүрүб онлары тутмаг
истәдим. Учуб гачдылар...

Ушағлар күлүшдүләр.

Ајтач деди:

— Јахшы, даһа бәсдир. Сәс салмајын. Гојун оху-
јум, көрәк о оглан гуш дилини нечә билирди.

Ајтач јенә китабы охуду:

«...Анчаг бизим гуш дили билән оглан нә алимдир,
нә дө овчу... О да сизин кими, сизин бојда, сизин јаш-
да бир ушағдыр. Ады да—Орхан...»

Ушағлар һамысы бирдән өз јолдашлары Орхана
бахыб ғышғырдылар:

— А... Орхан, Орхан!..

Ајтач онлара фикир вермәјиб, далысыны охуду:

«...Орхан гушларын досту иди. Һәјәтләриндә чох-
лу мејвә ағачлары, үзүм тәнәкләри, күлләр, чичәкләр
варды. Бу һәјәтдән һәмишә чүрбәчүр гуш сәсләри
кәлир, ағачлар, коллар һәмишә рәнкбәрәнк гушлар-
ла долу олурду: кәкилли боз торағажлар, гара-чил сы-
ғырчынлар, лимон рәнкли сарыкөјнәкләр, башы
дарағлы, ала-бәзәк шанапипикләр, дөшү ғырмызы
алачәһрәләр, көјүмтүл, хынајы гумрулар, боғазы
халлы билдирчинләр, хырдача бирәбитдәнләр...

Ахы гушлар, һејванлар достлугда чох мәһрибан-

дырлар. Онлары севәнләри, онлара јахшылыг едән-
ләри, онлар да сеvir, јахшы дост олурлар.

Гушларла Орхан, Орханла гушлар. елә јахшы
дост олмушдулар ки, бир-бирләринин дилини дә би-
лирдиләр.

Бир дә көрүрсән, Орхан бир ағачын јанында ду-
руб, сығырчын кими фит верир. О саат беш-алты сы-
ғырчын кәлиб онун јанында јахын будаглара гонур,
нәгмә охумаға башлајырлар.

Будага гонмуш бир сарыкөјнәк көрәндә, Орхан
она јахылашыр. Гуш дилиндә нә дејирсә, сарыкөј-
нәк дә өф дилиндә хејли данышыр. Ја да көрүрсән
ки, Орхан дуруб, бир боз бүлбүлүн нәгмәсини узун-
узун динләјир.

Орхандан сорушанда ки:

— Ај Орхан, о гушларла узун-узун нә даны-
шырдын?

Чавабында дејир:

— Ахы бу гушлар көчәри гушлардыр. Дүнјанын
чох өлкәләрини кәзирләр, чох шеј көрүрләр, чох шеј
ешидирләр. Онлар мәнә кәздикләри, көрдүкләри өл-
кәләрдән, орада адамларын нечә јашадыгларындан
данышырлар.

Гушлар Орханла елә меһрибан дост олмушдулар
ки, гышда һәмишә учуб узаг, исти өлкәләрә кедән га-
рангуш, сарыкөјнәк, сығырчын, боз бүлбүл вә башга
гушлардан бә'зиләри Орханкилин бағчасында га-
лырдылар.

Елә билирсиз Орхан онлары тутуб гәфәсә са-
лырды?

Хејр... Орхан јахшы билир ки, һеч бир гуш гә-
фәсдә галмаг истәмәз. Азадлыгда ач јашамаг, онлар
үчүн гәфәсдә тох јашамагдан гат-гат јахшыдыр.

Бир күн Орхан бир јолдашыкилә кетмишди. Онун
гәфәсдә бир сары бүлбүлү варды. Јолдашы гәфәсин
һәјәтдә һовузун кәнарына гојмушду. Бир торағаж ке-

диб гәфәсин јанына гонду. Сары бүлбүлә јахынлаш-
ды. Онлар бир-бирилә сөһбәт етмәјә башладылар.
Орхан да онларын бу сөһбәтини ешитди.

Торағаж сорушурду:

— Ај бүлбүл, сән о дар гәфәсдә нечә јашајырсан?
Дарыхмырсанмы?

Сары бүлбүл дә чавабында дејирди:

— Нә үчүн дарыхырам? Бир бах, гәфәсим тәр-
тәмиз. Бәзәкли-дүзәкли. Дөним бол, дадлы. Мәним
үчүн гәнд дә, алма да, портағал да гојурлар. Дојун-
ча јејирәм, ичирәм, јатырам. Мәни сојугда исти
отагда, истидә дә сәрин јајлагда сахлајырлар. Мән
дә бунун әвәзиндә саһибимә нәгмә охујурам...

Мәним сәнә јазығым кәлир, ај торағаж!.. Ач-сусуз
галыбсан чөлләрин дүзүндә. Гарда-човғунда нејлә-
јирсэн? Јеми һардан тапырсан? Һарда јатырсан?

Мәним саһибим јахшы гушбаздыр. Гәфәсләрдә
бүлбүл дә сахлајыр, билдирчин дә, гырговул-турач
да, башга гушлар да... сәни дә сахлар. Кәл сән дә мән-
ним кими, гәфәсдә тох—раһат јаша!..

Бунун чавабында торағаж јаныглы-јаныглы деди:

— Јазыг мән дејиләм, сәнсән, ај сары бүлбүл!..

Она көрә јазыгсан ки, гәфәсдә доғулубсан, гәфәсдә
бөјүјүрсән!.. Азадлыгын нечә ләззәтли олдуғуну һеч
билирсәнми?

Билирсәнми, күп доғмадан,
Сәһәр-сәһәр меһ әсондо,
Күл-чиңкәләр нечә көзәл
Әтир сачыр чөл чәмәндә?

Билирсәнми, дан гызарыб,
Сәһәр-сәһәр меһ дүшондо,
Отлар нечә алмас кими
Парылдашыр дағ дөшүндә?

Билирсәнми, ајлы кечә
Јел әдикчә нарын-нарын,
Нечә көзәл көркәми вар
Көјдә сүзән булудларын?

Билірсәниҗ, шимшәк чахыб
Курлајанда илдырымлар,
Бир гајанын тәпәсидән
Сөјр етмәјин нә дады вар?..

Јох, еј бүлбүл, ач-сусуз да
Азад һәјат хошдур, инан,
Јејиб-ичиб, дар гәфәсдә
Дустиг кими јашамагдан!..

Торағај охуја-охуја көјә учалды. Көј үзүндә өз шән—азад нәғмәсини охумаға башлады.

Гәфәсдәки сары бүлбүл онун далынча баха-баха галды. Сонра о да јаныглы-јаныглы охуду:

На олајды, торағајтәк
Мән дә азад гуш олајдым!
Азад нәғмә дејә-дејә,
Көј үзүнә учалајдым!..

Гушларын дилини билән Орхан азад торағајла, дустиг сары бүлбүлүн бу сөһбәтләрини дә ешидәндән сонра, даһа да јахшы билди ки, бүтүн гушлар азад јашамаг истәјир. Буна көрә дә Орхан онлары гәфәсдә сахламыр. Онлар үчүн бағчада јахшы евчикләр, дәнликләр дүзәлтмишди. Гушлар да онуила мейрибан дәст олмушдулар.

Орхан чөл газлары илә ев газларынын, турачларла, кәкликләрлә, гырговуларла тојуг-чүчәләрин мараглы сөһбәтләрини дә чох ешитмишди.

Әкәр сиз дә бу сөһбәтләри ешитмәк—билмәк истәјирсинизсә, онда гушларла дәст олун. Онларын дилини јөрәнин!..

ТИЛСИМЛИ БАҒ

Орхан гол-будаглы ағ тут ағачынын алтында һөрмә сәндәлјәдә отурмушду. Габағындакы столун үстүндә бир бошгаб, стәкан, гашыг, гәнддан варды. О индичә сүдлү аш јемишди. Бу, онун күнорта јемәји иди.

Орхан сүфрәни јығыб апармаг истәјирди ки, бирдән ағачдан ири бир гара тут дүз стәканын ичинә дүшдү. Су Орханын үзүнә сычрады. О башыны галдырыб ағача бахды.

Орада гәшәнк бир чил сығырчын бојуну әјиб, мунчуг көзләри илә Орхана бахырды. Орхан күләкүлә ону бармағы илә һәдәләди:

— Ај дәчәл! Сүфрәни буламаг истәјирсән ки, анам мәни данласын?..

Сығырчын елә бил, доғрудан да, она саташырды. Јахындакы гара тут ағачындан дәрдији тугу, кәтириб ағ тут ағачында јемәк истәјирди. Орхан ону гуш дили илә, сығырчын кими, фит верә-верә чағырды. Гуш бир-ики дәфә дә бојуну әјиб, ашағы будаглара һоппанды. Сонра столун үстүнә гонуб, бошгабда галмыш дүјүләри дәнләмәјә башлады.

Орхан дүјүләрин алтындан ики-үч киштиш көтүрүб овчунда гуша узатды. Сығырчын бојуну узатдыб киштишләри димдикләди. Димдијинин ити учу Орханын овчунда батды. Орхан бирдән «уф» еләјиб, әлини чәкди. Гуш тез һоппаныб лап јахындакы будаға гонду. Орхан ону јенә бармағы илә һәдәләди:

— Ај ачкөз! Дүјүдән—киштишләрдән дојмурсан, әлими дә димдикләјирсән?..

Сығырчын фит вериб јолдашларыны да гонаг ча-

ғырды. Үч-дөрд сығырчын да кәлди. Онлар Орханын жанындача галан дүжүлөри, чөрөк ғырынтыларыны да дедиләр.

Сонра бири һоппаныб стәканын ғырағына гонду. Стәкан ашанда, Орхан ону тутду. Су дибиндә олду-гундан, жаны үстә әјди. Сығырчын су ичди. Стәканын ичиндәки гара туту да димдијинә алды. Әввәлки сығырчын буну көрәндә, туту онун димдијиндән гапды. Ики сығырчын бир тут үчүн далашанда, үчүнчүсү туту гапыб гачды. О бириләр дә онун далынча учуб кетдиләр.

Орхан онларын далынча баха-баха деди:

— Ај дәчәлләр!.. Ағачда тут долудур, онлар бир тут үчүн далашырлар...

Бирдән сәрчәләр, сығырчынлар, торағажлар чыр сәслә бәркдән чығырышдылар. Гушлар анчаг шығыжан бир чалаған, бајгуш вә ја јува дағыдан пишик көрәндә, белә һај-күј гопарарлар. Буна көрә дә Орхан һәјәтин ортасына јүјүрүб бојланды, көјә бахды, ағачларын дөврәсинә, һасара, дамын ғырағына бахды. Нә бир јыртычы гуш, нә дә пишик көрмәди. Анчаг онун мәктәб јолдашы Әждәр, әлиндә гушатан, һәјәтин о башындан јүјүрә-јүјүрә кәлирди.

Әждәр јолдашлары арасында «овчу» ады илә мәшһурду. Овчулуғу да бундан ибарәтди ки, гуш-атанда габағына чыхан һәр гуша, һејвана, һәтта көртәнкәләјә, гурбағаја да даш атарды. Орхан бунун үстүндә ону һәмишә данларды. Инди дә ону белә ғаршылады:

— Ај залым овчу, көр нечә мәшһур олубсан ки, гушлар сәни узагдан көрән кими, таныыр. Јазығлар сәни көрәндә, бир һај-күј гопардылар ки, елә билдим, чалаған ја пишик көрүбләр.

Әждәр Орханын бу сөзләриндән утанмағ әвәзинә, даһа да ловғаланыб деди:

— Адә, Орхан сизин һәјәт лап әсил овлағдыр ки!.. Мән бурда олсам, күндә азы он-он беш гуш вурарам. Орхан деди:

— Јох, Әждәр, бура овлағ дејил, горугдур, горуг!.. Горугда да гуш вураны бәрк чәзаландырарлар, билдин?!

Орханла даныша-даныша, Әждәрин көзү ағачларда иди.

Елә билирсиз ки, о ағачларда бол мејвәләрә, гәшәнк јашыл јарпағлара, будағлардакы рәнкбәрәнк күлләрә-чичәкләрә тамаша едирди?

Хејр, а... Онун ојнағ көзләри, һәмишә олдуғу кими, јенә дә вурмаға гуш ахтарырды.

Бирдән ири сых јарпағлы әнчир ағачында башы әнчир јемәјә ғарышмыш бир сарыкөјнәк гушу көрдү. Әждәрин көзләри сичан көрмүш ач пишик көзләри кими, парылдајыб бәрәлди. Чәлд әлини атыб сапанына бир даш гојанда, Орхан онун әлини тутду:

— Бура бах, Әждәр!.. Истәјирсән инчи, истәјирсән инчимә, анчаг бурда гуш атмағ олмаз!..

Әждәр көзүнү гушдан чәкмәдән, дартынды, амма Орхан ону бурахмады.

Әждәр инчимиш кими деди:

— Нә олар еј, јәни бир гуш сәнин үчүн јолдашдан артыгдыр? Гој, һеч олмаса, бир дәнә вурум да...

— Јох, һеч јарым дәнә дә олмаз!.. О ки галды јолдашлыға, о гушлар да мәнним јолдашларым, достларымдыр.

Әждәр иши белә көрәндә, деди:

— Бир бах, көр әнчири нечә јејир! Бәс әнчирләрә һајфын кәлмир?

Орхан күлә-күлә деди:

— Сән дә нә гәдәр истәјирсән је! Әнчир дә је, үзүм дә је, һејва да, нар да... Анчаг гушларда ишин олмасын!

Әждәр јенә күсмүш кими деди:

— Чох сағ ол, мәни гушлара тај еләјирсэн?
— Бајаг дедим ки, гушлар да мәним јолдашларым, достларымдыр. Бир дә ки, онлар да өз пајларыны јејирләр.

— Нечә јә'ни өз пајларыны? Бәјәм гушлар сизинлә баға шәрикдир?

— Бах, бу сөзү јахшы дедим!

— Һансы сөзү?

— Шәрик сөзүнү... доғрудан да, гушлар бизимлә баға шәрикдир. Чүнки онларын бурада әмәји дә вар, пајы да...

Әждәр Орханым бу сөзләрини баша дүшмәди. Елә билди ки, зарафат еләјир. Күлә-күлә сорушду:

— Нечә јә'ни?

Орхан деди:

— Јохса инанмырсан? Онда әввәл о гушатаны вер, һәләлик мәнәдә галсын. Ал, мәним бу һәсир папағымы гој башына ки, гушлар сәни танымасын. Сонра да, о сәбәти көтүр, кедәк бир аз мејвә дәрәк. Галан шејләри дә өзүн көрәрсән...

Орхан Әждәрин гуштан сапаныны алыб өз чибиндә кизләтди. Өз һәсир папағыны онун башына гојду. Сәбәти көтүрүб кетдиләр.

Һејва ағачына чатанда, көрдүләр ки, ики шаһаппик гушу ағачын алтында кәзишир. Орхан Әждәри сахлау деди:

— Дајан, кәзалты бу гушлара диггәтлә бах!..

Онлар икиси дә дајаныб гушлара тамаша еләдиләр.

Ала-бәзәк, башы дараглы, гәшәнк шаһаппик гушлары ағачын алтында јејин-јејин кәзир, узун әјри димдикләрини далбадал јумшаг нәм гума батырыб чыхарыр, арада нәсә тапыб јејирдиләр. ...

Орхан Әждәрә деди:

— Бах, көрүрсәнми? Бу шаһаппикләр узун димдикләри илә һәм ағачын дибини јумшалдыр, һәм дә

тапдыглары гурд-гушу јејирләр. Беләликлә ағачлары зијан веричиләрдән горујурлар.

Бу сөзләрдән сонра Орхан ағача јахынлашды. Јетишмиш ири сапсары һејвалардан дәрив сәбәтә гојду.

Онлар сых будаглы јашыл бир нар ағачына јахынлашдылар. Ағач гыпгырмызы ири нарлар илә долу иди. Нарлар о гәдәр чох вә ири иди ки, ағачын будаглары әјилмишди. Бир нечә будағын алтына дајаг вермишдиләр ки, сынмасын.

Орхан ири бир нар дәрди. Икинчисини дәрәндә, хырдача бир гуш пырылты илә Әждәрин аз гала бурнуна тохунараг учуб кетди. Әждәр бәрк диксиниб, кери сычрады вә чығырды:

— Вај, бу нә гушдур, ај Орхан, елә билдим мозаландыр мәни санчагаг!..

Орхан күлә-күлә деди:

— Горхма, бизим бағда адам санчан, зијан вуран гурд-гуш олмаз. Бу гуш бирәбитдән гушдур. Дүздүр, бапбалачадыр амма онун балачалығына бахма. Јаман чәлд вә зирәк гушдур. Бирчә санијә дә бир јердә дурмаз. Будаглары, јарпаглары бир-бир кәзиб, һеч кәзә көрүнмәјән бүтүн хырдача гурд-гушу гырыр...

Орхан илә Әждәр үзүмлүјә чатанда ајагларынын алтындан ири бир кәртәнкәлә гачды. Буну көрән Әждәр Орханым үстүнә чумду:

— Тез о гушатаны вер, ону вурум!

— Сәнә дедим ки, бурда һеч нәји вурмаг олмаз. Ону нијә вурурсан ки?

— А... Билмирсән? Ахы кәртәнкәлә илана зәһәр верир.

Орхан бәркдән күлдү:

— Буну сәнә ким дејиб?

— Нечә ким дејиб? Елә һамы белә дејир дә.

— Ким дејир десин, бош сөздүр. Елә шеј јохдур.

Илан һара, көртәнкәлә һара? Әкәр дүзүнү билмәк истәсэн, илан көртәнкәләни дә, сичаны да, гурбағаны да јејә биләр. Амма көртәнкәлә чох фәјдалы һејвандыр. Билирсән о бағ-бағчаја зијан верән нә гәдәр гурд-гуш тәләф едир?

— Еһ, сәнә галса, дејәрсән ки, лап илан да хејрли һејвандыр, ону да өлдүрмәк олмаз...

— Бәс нечә? Билмирсән ки, инди зәһәрли иланлары бәсләјиб артырырлар, онларын зәһәриндән дәрман гајырырлар?

— Сән бунлары һардан билирсән, ај Орхан?

— Сән дә бош вахтларыны гуш атмаға, гуш говмаға, нагулу ојнамаға сәрф етмәјиб, фәјдалы китаблар охусан, радио-телевизија верилишләринә диггәт јетирсән, чох шеј өјрәнәрсән...

Бу сөһбәтдән сонра онлар бир хејли үзүм дә дәриб, һәјәтә гајытдылар.

Гара тут ағачынын алтындан кечәндә, Әждәрин үстүнә јекә бир тут дүшдү. О, башыны галдыранда көрдү ки, бир нечә сығырчын ағачда тут јејир. Тез Орхана деди:

— Ај Орхан, сән елә бу гушларын, һејванларын хејриндән данышдын, һеч зәрәрләриндән данышмадын. Одур, бах, көр туту нечә јејирләр...

Орхан деди:

— Өзүн көрдүн ки, онлар баға нә гәдәр хејр верир, бунун әвәзиндә бәс бир-ики килә үзүм, бир нечә тут вә ја әнчир јемәјә һағлары јохдур? Ахы онларын да бу мејвәләрин белә бол вә саф олмасында әмәји вар!..

Белә дејә-дејә Орхан сәбәтдәки мејвәләри ағ тут ағачынын алтындакы столун үстүнә дүзмәјә башлады.

Бу вахт Орханын анасы илә Әждәрин анасы да сөһбәт едә-едә һәјәтә чыхыб, онларын јанына кәлдиләр.

Әждәрин анасы јамјашыл ағачлара, рәнкбәрәнк күлләрә-чичәкләрә, столун үстүндә кәһрәба кими, сапсары саф һејвалара, гипгырмызы ири нарлара, парылдашан ағлы-гаралы ирикилә үзүм салхымларына баха-баха деди:

— Машаллаһ, машаллаһ, көз дәјмәсин, нә јахшы бағыныз-бағчаныз вар! Валлаһ, бу мејвәләри өз көзләримлә көрмәсәјдим, инанмаздым. Елә бил бирчә-бирчә сечиб ағачлара дүзүбләр. Гушлар да чәһ-чәһ вурур, адамын үрәји ачылыр...

Бизим бағла буранын нә арасы вар ки? Ајагла кетсән, јарымча саат јолдур. Амма бизим һејвалар гоз бойда олур, һамысы да әјрү-јүрү, гурдлу. Нар һеч әмәлә кәлмир. Елә фындыг бойда оlanda, ағачда чүрүјүр. Ағачларын јарыдан чоху гурујуб. Галанлар да сапсары, јарпағлары да дәлмә-дешик. Јаман гурд-гуш дарашыб...

Орханын анасы сорушду:

— Бәс елә нијә? Јәгин кишинин баға бахмаға вахты чатмыр?

Әждәрин анасы чаваб верди:

— Јох еј... Киши даһа әлдән дүшүб, күбрә дә верир, дәрман да сәпир... амма һеч бир көмәји олмур. Јазда бүтүн бағлар кими, бизим ағачлар да чичәкләнир, јарпағланыр. Амма бир аз кечди, һәр ағача бир азар дүшүр, һамысы тәләф одур... Валлаһ, нә билим, дејирләр ки, баға тилсим еләјибләр.

Сөз бура чатанда, Орхан тәәччүблә сорушду:

— Тилсим нәдир, ај хала? Ону нечә еләјирләр?

Әждәрин анасы деди:

— Нечә дејим, ај бала. Һеч өзүм дә билмирәм тилсим нә олан шејдир. Амма дејирләр ки, дүшмәнчиликлә еләјибләр. Кәрәк моллаја јахшы дуа јаздыр бағда басдырасан ки, тилсим ачылысын...

Орхан инамла деди:

— Ај хала, ичазэ верин, мэн сизин бағын тилсимини ачым.

Эждэрин анасы шүбһә илә сорушду:

— Нечэ, ај оғлум, бәјәм сән дуа да јаза билирсән?

Орхан күлә-күлә деди:

— Јох, хала чан, мэн дуа билмирәм, амма сизин бағын тилсимини ача билэрәм.

— Јахшы, ача билэрсән, ач! Мэн дә сәнэ үрэјин истэјән бир шеј бағышларам. Һә, де көрүм, тилсими нечэ ачырсан?

Орхан деди:

— Хала, бах, елә күнү бу күн, бурдан кедән кими, мәним јолдашым бу Эждэрә бир балача бел верин. Бағын тән ортасында бир гарыш ениндә, беш гарыш дәринликдә бир гују газсын... Сонра...

Орхан бура чатанда, бир гэдәр ара верди. Диггәт-лә Эждэрин үзүнә бахды. Аналар да көзләрини онлардан чәкмир, сөзүн ахырыны көзләјирдиләр.

Орхан һамынын диггәтинин онда олдуғуну көрүб, элини ағыр-ағыр чибинә салды. Эждэрин резин сапаныны чыхартды. Әлиндә јухары галдырды. Јарымчыг галмыш сөзүнүн далыны деди:

— ...Сонра да, бах, бу сапаны һәмин гујунун лап дибинә атыб, үстүнә дә ағыр бир даш гојсун, мөһкәм басдырсын. Бир дә элинә сапан алмасын. Онда кәлән ил бу вахт сизин бағ да бизим бағ кими олар...

Бу да сизин бағын тилсими!..

БИРИНЧИ ГАР

Гар јағыр.

Ири-ири, ағыр-ағыр, ағаппаг, тәртәмиз...

Биринчи гар...

Бу илки ғышын биринчи гары...

Һеч билирсиз нечэ севинирәм! Һеч билирсиз нечэ севинирәм!..

Ахы бу гар мәним дә биринчи гарымдыр.. Бәли, биринчи мәктәб гарым!..

Нечэ? Баша дүшмәдиниз? «Биринчи мәктәб гары» нәдир?

Гулаг асын, дејим:

Мәним адым Ајтачдыр. Бу илдән мәктәбә кедирәм. Мән мәктәбә кедәни биринчи дэфәдир ки, гар јағыр. Бах, буна көрә дә бу гар мәним биринчи мәктәб гарымдыр!..

Нијә севинирәм?

Ону да дејим:

Ахы әввәлләр гар јағанда, мәни бајыра чыхмаға гојмурдулар. Дејирдиләр: «Үшүјәрсән. Сојуг дәјәр. Хәстәләнәрсән!..»

Амма инди... Инди даһа мән мәктәблијәм ахы! Гар да јағса, күләк дә әссә, лап туфан да, боран да гопса, мән мәктәбә кетмәлијәм!..

Сәһәр-сәһәр бабамын әлиндән тутуб, мәктәбә кедәндә, гар елә тәртәмиз, елә ағаппаг олур, елә парылдајыр ки, дејәрсән јерә ағ ипәк сүфрә дөшәниб... Үс-түнә ајаг басмаға адамын һејфи кәлир. Амма нејләјәсән?..

Ајагларымызын алтында гар хырпылдајыр: «Хырп-хырп-хырп...»

Инди даһа гарын үстүндө дојунча, лап дојунча көзөчөјөм. Һәлә гартопу да ојнајачагаґам, јолдашларымла гарбаба да гајырачагаґам.

Бах, буна көрә дә севинирәм!..

Бир дә она көрә севинирәм ки, бу гар мәним балача бачымын да биринчи гарыдыр.

Бачымын ады 'Ајтәндир. Һәлә бир јашы јохдур. Һеч гар көрмәјиб. Бу гар онун лап биринчи гарыдыр. Будур, инди гучаґымда пәнчәрәдән гара бахыр. Хырдача-хырдача, томбул-томбул әлләрини узадыр. Гыґылдајыр, башыны да тез-тез ашаґы-јухары тәрпәдир. О, һәмишә, бабамын башыны гучаґлајыб гар кими аґаппаґ сачлаоыны дидишдирмәк истәјәндә дә, белә еләјир. Инди дә бабамын сачлары кими аґаппаґ гары дидишдирмәк истәјир...

Дејирәм:

— Олмаз, Ајтән, олмаз!.. Б-р-р-р-ва... (јә'ни: «сојугдур, әлин үшүјәр»)

Ајтән күлүр, әлләрини ојнадыр, додаґларыны бир-биринә сыхыб, арасындан үфүрүр:— Б-р-р-р-ва.

Јајда баґымыздакы һовузда әлләрини сојуг суја салыб, шаппылдаданда да белә еләјирди. Јәгин Ајтән демәк истәјир ки:

«Сојуг оlanda нә олар? Мән ки, сојугдан горх-мурәм!..»

Јахшы, бәс инди мән нејләјим? Көрәсән она бир азча, лап бир азча гар веримми? Ахы бу гар онун биринчи гарыдыр, лап биринчи гары!..

Тез пәнчәрәни аралајыб бир овуч гар көтүрүрәм. Ајтән гары икиәлли гамаґлајыр. Бирдән үшүјән әлләрини чәкир, тез јенә узадыр.

Гар икимизин дә үстүнә сәпәләнир, әријир. Јериндә ирили-хырдалы дамчылар галыр. Рәнкбәрәнк парылдашан дамчылар...

Бабам мәнә дејиб ки, бу дамчыларын һәр бири јазда бир чичәк олачаґ, ал-әлван чичәкләр, сонра да

ал-гырмызы чијәләкләр, көбәләкләр, чүрбәчүр, рәнк-бәрәнк, дадлы-дадлы мејвәләр...

Бах, гарын јаґмаґына бир дә буна көрә севинирәм!..

Бир көзәл маһны вар:

«Һәмишә күнәш олсун,
Һәмишә баһар олсун!..»

Мән дејәрдим ки, күнәш дә олсун, баһар да олсун амма гар да олсун: аґаппаґ, тәртәмиз гар!..

Бабам дејир ки, лап чоһдан, мәним анам көрпә, јә'ни бачым Ајтән бојда оlanda, бүтүн дүнјада дава кедирмиш. Онда топларын—бомбаларын аловундан-һисиндән, јанан шәһәрләрин—кәндләрин горундан-түстүсүндән көјдән гар гара јаґырмыш, һисли-тозлу гар, зәһәрли гар, ганлы гар...

Јох, мән истәмирәм, даһа бир дә дүнјада, һеч јердә белә гар јаґмасын!

Гој һәмишә, һәр јерә, бах, бизим бу гар кими, бу илки ғышын биринчи гары кими, мәним биринчи мәктәб гарым кими, көрпә бачым Ајтәнин лап биринчи гары кими,—аґаппаґ, тәртәмиз гар јаґсын!.. Һиссиз, тозсуз, ләкәсиз...

Аґаппаґ, тәртәмиз...

ГЫШ БАЈРАМЫ

Бајрамлар һамысы, һәмишә јахшыдыр, хошдур: жазда да, јајда да, пајызда да, гышда да...

Аңчаг Орхан үчүн гыш бајрамы ајры бајрамдыр. Икигат бајрамдыр.

— Нә үчүн?

— Онун үчүн ки, Орхан гышда анадан олуб: гарлы-човғунлу бир күндә... Бах, буна көрә дә о, гыкәлмәсини чохдан көзләјир. Јаман көзләјир.

Һәр сәһәр јухудан ајылан кими, бојланыб пәнчәрдән бахыр, көрсүн гыш кәлиб, кәлмәјиб...

Тез-тез бабасындан сорушур:

— Ај баба, гыш кәлиб?..

— Јох, һәлә кәлмәјиб, Орхан.

— Бәс нә вахт кәләчәк?

— Гар јағанда.

— Бәс гар нә вахт јағачаг?

— Гыш кәләндә...

— А-а-а...

— Һә-ә-ә!..

Сонра Орхан јенә гышын кәлмәсини, гарын јағмасыны көзләјир... Чохдан көзләјир, јаман көзләјир...

Бабасы Орхана дејиб ки, гыш кәләндә, һамынын бајрамы олачаг, һамынын Јени ил бајрамы олачаг... Орханын һәм Јени ил бајрамы олачаг; һәм дә анадан олма бајрамы... Она чох-чох гонаг кәләчәк, бүтүн јолдашлары: Ајтач, Ајтән, Токај, Ајшән, Ајан, Елчин, Јалчин... Нағыллардан таныдыгы достлары: Чогаг Чыртдан, Узунбурун Буратино, Соған баласы Чипполино, Шәнкүлүм-Шүнкүлүмүн анасы Гошабујнуз ке-

чи. Гырмызыпапаг гыз, Шәләгујруг хоруз, Тајгулаг довшан, Баллы ајы... Һамысы, һамысы она гонаг кәләчәк...

Бах, буна көрә дә Орхан гышы чохдан көзләјир, јаман көзләјир...

Бир кечә Орхан јухуда көрдү ки, гышдыр. Чохлу гар јағыб. Орхан, чижиндә автомат түфәнки, далынча да туласы Гаплан, мешанин кешижини чәкирдиләр. Онлар канаварлары, чаггаллары, түлкүләри гојмурдулар ки, мараллары, довшанлары, гырговуллары, турачлары јесинләр...

Бирдән онлар Гырмызыпапағын сәсини ешитдиләр:

— Ај гочаг Орхан, ај гочаг Гаплан, ај аман! Тез кәлини, гојмајын боз гурд нәнәми јесин!..

Орхан тез јүјүрдү, Гаплан да бәркдән һүрә-һүрә о тәрәфә гачды. Орхан чығырды:

— Горхма, ај Гырмызыпапаг, бу саат кәлирик!..

Онлар, дахмаја чатмамыш, боз гурд дахмадан чыхыб гачды. Орхан она түфәнк атмаг истәјәндә, бирдән боз гурд дөнүб адамјәјән див олду... Орханын түфәнкини әлиндән гапыб гачмаг истәјәндә, архадан Чыртданын сәси кәлди:

— Горхма, ај гочаг Орхан!.. Кәл, бу дәјирман дашыны атаг она!..

Орханла Чыртдан икиси көмәкләшиб, дәјирман дашыны дивә атдылар. Даш дивин бојнуна кечди, див чаја јумаланыб батды...

Сонра Орханла Чыртдан Баллы ајынын јувасына кирдиләр. Ајынын балалары илә боллуча балдан јејиб, елә орада јатдылар...

Бирдән Орхан көрдү ки, Баллы ајы онун чижиндән тутуб јавашча силкәјә-силкәјә чағырыр:

— Орхан, нә чох јатыбсан, дур, гыш кәлиб, көр нечә гар јағыр!..

Орхан жаваш-жаваш көзләрини ачыб көрдү ки, ону ојадан Баллы ајы дејил, өз бабасыдыр:

— Ај оғлум, нә чоҳ јатыбсан... дур! Бах, гыш кәлиб, көр нечә гар јағыр...

Орхан јан-јөрәсинә баха-баха сорушду:

— Баба, бәс Чыртдан һаны, Гаплан һаны?

Бабасы күлә-күлә деди:

— Оғлум, һәлә тездир. Чыртдан, Гаплан вә о бири јолдашларын һәлә кәлмәјибләр. Сән дур, јујун, кезин, јолдашларын да бир аздан кәләр...

Орхан дуруб јујунду, кејинди. Пәнчәрәнин габагына кәлиб, бајыра бахды. Һәр јери ағаппаг гар бүрүмүшдү. Һәлә дә лопа-лопа јағырды. О севиңә-севиңә әл чалыб чығырды:

— Ај чан! Ај чан!.. Гар јағды, гыш кәлди. Инди чә јолдашларым да кәләр, бајрам еләрик!..

Орхан сөзүнү гуртармамыш, бајырдан Чыртданын сәси кәлди:

— Ким јатмыш, ким ојаг!

Орхан севиңә-севиңә чаваб верди:

— Тәнбәлләр јатмыш, гочаглар ојаг!..

Орхан гапыны ачан кими, Чыртдан, далында бир шәлә одун, ичәри кириб деди:

— Бајрамын мүбарәк, ај Орхан!..

Орхан күлә-күлә деди:

— Сәнин дә бајрамын мүбарәк, ај Чыртдан! Бәс бу одун шәләси нәдир?

Чыртдан деди:

— Бу одун дејил, еј, бир бах, көр нәдир?!..

Чыртдан шәләни јерә гојуб, әмр еләди:

— Көјәрин, ағачларым, көјәрин!

Шәлә бирдән-бирә ачылды. Ағачлар отағын диварлары дибинә дүзүлдүләр. Бирчә анда чичәкләндиләр, јарпагандылар мејвәләндиләр. Олдулар алма ағачы, портағал ағачы, нарынки ағачы, хурма ағачы... Еви күл-чичәк әтри, мејвә гохусу бүрүдү.

Елә бу анда гапынын зәнки чалынды. Орхан гапыны ачан кими, Гырмызыпапаг, әлиндә бир сәбәт көбәләк, чијәләк, бир дәстә күл-чичәк, ичәри кирди:

— Орхан, Чыртдан, бајрамыңыз мүбарәк!..

— Сәнинки дә, мүбарәк, Гырмызыпапаг, хош кәлмисән!..

Булар көрүшәндә, бирдән Узунбурун Буратино, әлиндә бир гуту рәнкбәрәнк карандаш, Соған баласы Чипполино, әлиндә бир овуч чүчәрмиш соған, ичәри кирдиләр:

— Бајрамыңыз мүбарәк, Орхан, ај Чыртдан, Гырмызыпапаг!..

Онлар да бир ағыздан чаваб вердиләр:

— Сизин дә Јени илиниз мүбарәк, Буратино, Чипполино!..

Сонра Шәләгујруг, әлиндә бир сәбәт јумурта, Гошабујнуз кечи, дөшләриндә әтирли сүд, бујнузларында күл-чичәк, Тајгулаг довшан—бир јекә гарпыз, Баллы ајы—бир пәтәк бал кәтириб кәлдиләр...

Бирдән Орханын ити Гаплан бәркдән һүрә-һүрә, ағзында үзүмлә долу бир сәбәт, ичәри кирди. О, бајдан кәлирди, бу үзүмләри горујуб бајрама сахламышды.

Бир аздан Орханын о бири јолдашлары: Ајтач, Ајтән, Елчин, Токај, Ајпара, Ајшән, Јалчын да кәлиб чыхдылар. Һамысы бир-бирилә көрүшдүләр, гучаглашдылар:

— Гыш бајрамыңыз мүбарәк, Јени илиниз мүбарәк!..

Орханын нәнәси онлара сүфрә ачды. Һамы отурду. Кишмишли-хурмалы сүдлү пловдан, баллыбадыдан, көбәләкдән-чијәләкдән, үзүмдән, портахалдан, наринкидән бол-бол једиләр. Бал шәрбәтиндән дојунча ичдиләр. Чалдылар, ојнадылар, маһны охудулар...

Сонра Орхан деди:

— Инди кәлин һамымыз кәзмәјә чыхаг. Келәк

башга ушагларын да бајрамыны тәбрик едәк. Ахы дәнннз ғырағында—булварда јахшы әмиләр бизим үчүн јени, уча, рәнкбәрәнк, нәнәнк бир һәрләнчәк га-јырыблар. Кедәк, она минәк, маһны охујаг...

Һамы севннә-севннә ајаға галхды. Күчәдә чәркә-јә дүзүлүб, маһны охуја-охуја, булвара кетдиләр. Јени, уча, нәнәнк, рәнкбәрәнк һәрләнчәјә миндиләр. һәрләнә-һәрләнә маһны охудулар:

Биз јахшы јолдашларыг,
Һәр көңүлдә јашарыг.
Шән бајрам күнләринә
Шән нәғмәләр гошарыг.

Елләри кәзәрик биз,
Һәр јери бәзәрик биз.
Һәр јердә—һәр обада
Учалар шән нәғмәниз.

Шәнлик баша-баш олсун,
Нәғмәләр шабаш олсун!
Бүтүн елләр бизимтәк
Дост олсун, јолдаш олсун!..

ЈАРАЛЫ ЧЕЈРАН

Јүксәл бир балача оғландыр. Јашы доггуз ја он олар. Анчаг чох арыг, сысга, боју балача олдуғундан једди-сәккиз јашында көрүнүр.

Јүксәлин атасы Меймет такси сүрүчүсү иди. Әл-бәттә, маһын өзүнн дејилди. Бир дөвләтли ағаннн маһыны иди. Бу ағанн беш-он маһыны варды. Бу маһыннлара сүрүчүләр гојуб, маһыннлары такси ки-ми, ишләдир, сүрүчүләрнн газандығларынын һамы-сыны әлләриндән алырды. Онлара исә ајда азачығ мааш верирди.

Ахы Јүксәлин вә атасынын јашадығы өлкәдә һәлә башгаларыны ишләдән, онларын газандығларыны әлиндән алан ағалар чохдур. Дүнјада һәлә бу чүр өлкәләр вар. Белә өлкәләрдән бири дә Јүксәлкилин өлкәси—Түркијәдир.

Бәли, Јүксәлин атасы такси сүрүчүсү иди... Бәс инди нә иш көрүр?

Инди о һеч бир иш көрмүр. Чүнки ону өлдү-рүбләр...

Нә үчүн? Мәкәр о пис адам иди? Оғурлуғ, гулдур-луғ еләмишди?

Јох, Јүксәлин атасы чох јахшы, зәһмәтсевән, динч бир адам иди. Һеч кәсә дә һеч бир пислик-јәманлығ еләмәмишди.

Јүксәлин атасы Меймети әскәрлијә чағырмыш-дылар. Түркијәдән чох-чох узағларда олан Қорејаја даваја көндәрмишдиләр. Орада, давада, ону вуруб өлдүрмүшдүләр. Балача Јүксәл дә атасыз, јетим гал-мышды.

Анчаг Јүксәл өзү буну билмирди. Анасы она де-

мишди ки, атасыны узаг өлкөлөрө ишлэмәжә көндөр биләр. Һәлә бир нечә илдән сонра кәләчәк...

Јүксәл анасынын бу сөзләринә инаныб, атасыны көзләйрди.

Инди бир илдән чох иди ки, ана-бала евдә тәк галмышдылар. Анасы Ајшә сәһәр тездән дуруб, ағаларын евләринә ишләмәжә кедир, онлар үчүн пал-палтар, габ-гачаг јујур, евләрини, һәјәт-бачаларыны силиб-сүпүрүрдү. Ахшам да евә гајыдырды. Јүксәл исә мәктәбә... Јох, о мәктәбә кетмирди, китаб чантасы әвәзинә әлиһә јекә бир сәбәт алыб, базара кедирди. Дүканларын габағында кәзиб-доланыр, мүштәриләрин алдыглары шеј-шүјү јалвара-јалвара евләринә дашыјырды. Ја да базара кәлән мүштәриләрин машиналарынын тозуну силиб тәмизләйрди. Беләликлә, о да гәпик-гуруш газаныб анасына көмәк едирди.

Анчаг атасы бурада оlanda, Јүксәл белә ишләр көрмүрдү. Ата-ана, өз бирчә баласыны чох истәјир, ону әзизләйрдиләр.

Јүксәл анадан оlanda, ата-анасы чох севинмишди. Адыны севә-севә Јүксәл гојмушдулар. Онун јүксәлмәсини, учалмасыны, охујуб ја һәким, ја мүһәндис олмасыны арзуламышдылар. Атасы ону мәктәбә гојмаға чалышырды ки, елә бу вахт, ону узаг өлкөлөрө көндәрдиләр.

Атасы бурада оlanda, Јүксәл тез-тез онун сүрдүјү машина минәрди. Машыны јујуб-тәмизләјәндә ата-сына көмәк еләрди. Одур ки, инди дә өзкәләрин машынларынын тоз-торпағыны силиб тәмизләмәји јахшы бачарырды. Һәтта чибиндә бир балача винтбуран да кәздирди. Машынларын бошалмыш винтләрини јахшы-јахшы бәркидәрди. Әвәзиндә пул версәләр дә, вермәсәләр дә, о машынлары силиб-тәмизләмәји, машына бахмағы хошлајырды. Буна чох һәвәси варды. Машын саһибләри дә онун бу чан јандырмасына көрә, гәпикдән-гурушдан верирдиләр. Анчаг еләләри дә

варды ки, ушағын зәһмәтинә көрә она пул вермәк әвәзинә сөјүб говурду:

— Рәдд ол бурдан, күчүк! Әлиндәки о винтбуран нәдир? Фәнәри, күзкүнү ачмаг истәјирсән?

— Јох, ај аға, бошалан винти бәркитмишәм! Бу јурун, бахын!

— Рәдд ол бурдан!.. Бу саат полис чағырыб, сәни тутдурам! Сәнин кими винт бәркидәнләри чох көрмүшәм!

Белә сөзләри ешидәндә, јазыг ушаг ачығындан ағлаја-ағлаја чыхыб кедәрди.

Бир күн Јүксәлин иши јахшы кәтирмишди. Ону таныјан бир нечә әлиачыг мүштәринин машыныны силиб-тәмизләмиш, хејли пул газанмышды.

Ахшам евә кәләндә, ширнијјат дүканына кириб, бир нечә шәкәрчәрәји алды. Билирди ки, анасы буну чох хошлајыр. Атасы бурада оlanda, анасы она тез-тез шәкәрчәрәји алдырарды.

Јүксәл севинә-севинә евә кәлирди. Әввәлчәдән билирди ки, анасы чох севинәчәк. Амма ону јәгин бир балача данлајачаг ки, нијә артыг хәрч еләјиб. Сонра исә ону севә-севә гучаглајыб өпәчәк...

Јүксәл евә чатанда, ағлашма сәси ешитди. Гоһум-гоншу арвадлар онлара јығышмышдылар. Јүксәли көрән кими, һамы бирдән сусмушду. Сонра пычылдаша-пычылдаша анасына нәсә дејә-дејә дағылыб кетмишдиләр. Көзү јашлы анасы Јүксәли гучаглајыб бағрына басды, ағламына-ағламына деди:

— Анан сәнә гурбан, оғул... Мәним бирчә балам, бирчә архам!..

Јүксәл сорушду:

— Нә олуб ана, нијә ағламысан?

— Һеч, ај бала, гадан алым... Елә арвадлар кәлмишдиләр, дәрдләшдик-ағлашдыг... Дәрдимиз аздыр мәкәр?..

Бу сөзлөрдөн сонра анасы Жүксэлин кәтирдији шәкәрчөрәкләрини алыб, көзләри јашлы, күлүмсүнә-күлүмсүнә деди:

— Сағ ол, ај бала! Нә јахшы еләјиб алыбсан. Үрәјим чохдан шәкәрчөрәји истәјирди. Кәл, отур, чај төкүм, јејәк-ичәк ағзымыз дада кәлсин.

Онлар, ана-бала, отуруб чај ичдиләр. Анасы оғлунун башыны гарышдырмағ үчүн, о јандан-бу јандан сөз салыб ахырда деди:

— Чан бала, јәгин бу күн чох јорулубсан. Мән дә јорғунам. Сәһәр кәрәк тез дурағ, мәни бир ағанын евинә ишләмәјә чағырыблар. Гонағлары кәләчәк. Кәл, сәни дә апарым, гонағларын машинларыны силиб тәмизләрсән. Көз-гулаг оларсан ки, дәјиб-долашан олмасын.

Ана-бала јатағларына кириб, јан-јана узандылар. Анчағ балача Жүксэлин көзүнә јуху кетмирди: арвадлар нијә ағлашырдылар. Анасы нијә ону ағламсына-ағламсына өпүб бағрына басды?

Бу барәдә Жүксэл фикирләшә-фикирләшә јата билмир, јериндә о јан-бу јана чеврилди.

Анасы буну дујду. Оғлунун фикрини дағытмағ истәди. О билирди ки, Жүксэл лап ушағлыгдан нағыллары чох хошлајыр. Нә чүр шылтағ етсә, нағыл данышмагла ону овутмағ, көнлүнү алмағ оларды. Буна көрә оғлуна деди:

— Оғлум, Жүксэл, нијә јатмырсан? Дејәсән јухун кәлмир? Истәјирсән сәнә јахшы бир нағыл данышым.

Жүксэл дә сорғу-суалларла анасыны инчитмәк истәмирди. Она көрә бу сөз онун лап үрәјиндән олду. Севинчәк деди:

— Даныш, ана чан, даныш... Көнлүм елә нағыл истәјир ки!

Анасы нағыл данышмаға башлады:

«Әввәл заман ичиндә, гәлбир саман ичиндә, дөвә дәлләклик еләр, көннә һамам ичиндә... Бири варды,

бири јохду, тохлар азды, ачлар чохду, чохлар ачды, азлар тохду...

Бир јазлагда Әли адлы бир овчу варды. Өзү дә чејран овларды. Ов етмәкдә, түфәнк атмагда тајы-бәрабәри јохду. Учан гушу көјдә, дурнаны лап көзүндән вурарды. Амма көзү чејранларда иди. Анчағ чејран овларды.

Күнләрин бир күнү овчу Әли түфәнкини чијинә салыб чыхды ова. Чејранларын јатдығлары јери дә билирди, ваз атдығлары јери дә. Су ичдикләри јери дә билирди, өтүб кечдикләри јери дә...

Нә башыны ағрыдым. Овчу Әли аз кетди, үз кетди, дәрә-тәлә дүз кетди. Ахыр кәлиб чатды бир гајанын дибинә. Бахды, бир дә нә көрдү; бир ана чејран гајанын далдасында узаныб, балаларыны јалам-јалам јалајыр. Күн ишығында бала чејранларын хыналы кими, ипәк түкләри ишым-ишым ишылдајыр. Ананын башы балаларына елә гарышыб ки, дүнја јадындан чыхыб. Нә овчудан хәбәри вар, нә јолчудан...

Овчу әлини атды түфәнкинә...

Сөз бура чатанда, Жүксэл бирдән дилләнди:

— Јох, ај ана, атмасын. Вурмасын чејранлары, јазыгдырлар...

Ајшә оғлунун бу адәтини билирди. Онун үрәји чох назик иди. Һәмишә нағылларда белә горхулу јерләрә кәләндә, нағылы кәсиб дејәрди:

— Јох, елә олмасын, белә олсун!..

Анасы деди:

— Ај оғлум, бир дајан, данышым да... Елә олмаса, белә олмаса, нағыл олмаз ки...

— Јахшы, даныш, амма ахыры јахшы олсун һа!

— Сәнин јахшы үрәјинә гурбан олум, ај бала... Горхма, ахыры јахшы олачағ... Һә... һарда галмышдым?..

— Овчу әлини атды түфәнкә...

«—Һә, овчу элини түфәнкинә атанда, көждән бир гуш өтдү, нә олдуса, чежранын балалары онун көлкәсиндән үркүб, бирдән башларыны дик галдырдылар. Ана Чежран да бојлананда, овчунун өзүнү көрмәдисә дә, гохусуну дүдү. Тез јериндән сычрајыб, тәпәјә дырмашды, ала көзләрини кәздириб овчуну көрдү, она јалварды:

— Аман, ај овчу, вурурсан, мәни вур, көрпә гузуларыма гыјма!..

Амма овчу гулаг асмајыб, гузу чежранлардан бирини вуруб јыхды. һејванчыгазын ал ганы јашыл чәмәнә ахды...»

— Вај сәни, залым овчу!...—Јүксәл јенә дилләнди:—Нә пис адаммыш о, ај ана!

— Һә, гулаг ас, ај оғул...

«Овчу гузу чежраны далына атыб, кәндә сары јөнәлди. Амма елә бил дағ да, даш да онун далынчә кәлди. Ардынча јаныглы бир чежран сәси јүксәлди:

Кәлмә овчу, кәлмә мәним изимә,
Ким сүд верәр мәним јетим гузума.
Зиндан олар дүңја мәним көзүмә...

Бурда бир чежран ағлар,
Ағлар, үрәји дағлар...

Кәлмә овчу, кәлмә таным булашыр,
Күллә дәјиб, ајағларым долашыр.
Јазыг көрпә гузуларым мөләшпр...

Бурда бир чежран ағлар,
Ағлар, үрәји дағлар...».

Маһны гуртаранда, Јүксәл јенә дилләнди:

— Сонра нә олду, ана? Сонра?.. Овчу чежраның баласыны бурахдымы?

— Јох, а бала, бурахмады... Нағылын далысына гулаг ас:

«Һә... Овчу, јаралы чежран баласы далында, јејин-јејин кәндә кедирди. Елә бил көзләри кор, гулаглары

кар олмушду. Нә јан-јерәсиндә һәрләниб вурнухан ана чежраны көрүр, нә дә бу јаныглы маһныны ешидирди...»

Бунлар бурда галсын, сәнә кимдән дејим, оғлум, овчунун анасындан:

Јазыг ана оғлундан никаран галыб, көзләринә јуху кетмәмишди. Онун ајаг сәсләрини ешидән кими, тез дуруб гапыны ачды, амма оғлунун далында јаралы чежран гузусуну көрәндә, јүјүрүб, оғлуну јох, јаралы гузуну гучаглады, бала чежранын үзүндән-көзләриндән өпә-өпә, оғлуна ачыгланды:

— Ај оғул... Бу әмлик гузунун ганыны төкмәјә әләрин нечә варды? Бу дилсиз-ағызсыз һејванчыгазын гарғышы једди гат мәрмәри дәлиб кечәр. Баласыны әлиндән алдығын ананын аһ-паләси ниди дағы-дашы јандырыр...

Әл чәк бу ишдән, ај оғул, әл чәк! Кәл ананын сөзүнә гулаг ас, гајыт кәл өз евинә-очагына. Гардашынла әлбир ол, ишлә, әк-бич, мал-гара, ев-ешик саһиби ол! Зәһмәтин дадыны-ләззәтини көр... сонра пешман оларсан һа!.. Кәл, ананын сөзүнә бах!..

Ананын бу сөзләри овчу Әлиниң ағлына батды. Она јаман кар еләди. Истәди ки, елә бу саат анасынын әлиндән-ајағындан өпүб, сөз версин ки, даһа ова кетмәјәчәк... Анчаг дејә билмәди. Истәди ки, елә бу саат гајыдыб кетсин, јаралы чежран гузусуну апарыб анасынын јанына бурахсын, амма келә билмәди.

Ана оғлунун үрәјиндән кечәни онун көзләриндән билди. Билди ки, оғлу тутдуғу пис ишдән пешман олуб, овчулудан әл чәкәчәк...

Ана һәмин кечә оғлуна гуш түкүндән јумшаг-раһат јатаг һазырлады. Сәһәр тездән дуруб дағарчыгына өз әли илә дадлы-ләззәтли јемәкләр гојду...

Билирсән нијә?

Она көрө ки, һәр шејин бир јолу-гајдасы вар. Ахы ел адәти беләдир ки, овчулугдан әл чәкән бир адам вурдуғу һејванларын, гушларын, дағын-дәшын гарғышындан гуртармағ үчүн кәрәк једди тәпәдә једди күллә ата. Түфәнкини бир кола аса. Једди дағдан күл-чичәк јығыб, једди күлдәстә бағлаја. Једди күлдәстәни једди гоншуја пајлаја...

Ахы овчу Әли дә елин бу адәтиндән кәнара чыха билмәзди...

Сәһәр овчу Әли мейрибан-мүдрик ананын ики элиндән, бир әтәјиндән өпүб јола дүшдү. Анасындан чох ешитдији бу јаныглы маһныны охуја-охуја кедирди:

Аман, овчу, вурма мәни!
Мән бу дағын маралыјам...
Маралыјам, маралыјам,
Овчу вурмуш, ај аман, јаралыјам!..

Бирдән овчу јолдашларындан бири Әлинин габағына чыхды. Онун овчулугдан әл чәкмәк истәдијини билиб деди:

— Еһ, ај Әли, мән сәни бу дағларын асланы билирдим. Сән ки, горхағын бири имишсән! Икид дә овдан әл чәкәрми?..

Бу тиканлы сөзләр овчу Әлини бәрк инчитди. Елә инчитди ки, анасына вердији сөзү јаддан чыхарыб, түфәнкини бир кола асмағ әвәзинә, јенә дә әлине алды, јенә ов ахтарды...

Аз кетди, үз кетди, дәрә-тәпә дүз кетди, бирдән јенә бир чейрана раст кәлди. Чейран да нә чейран: гашы-көзү санки сүрмәли, ипәк түкләри санки хыналы, өзү дә елә көзәл, елә назлы бир чейранды ки, каһ мәләјә-мәләјә она јахынлашыр, каһ да гуш кими гаһнадланыб тәпәдән-тәпәјә, дағдан-даға һоппанырды. Елә бил овчуја дејирди ки:

— Дура билирсән, дур! Вура билирсән, вур!..

Чейран овчу Әлини бу чүр ојнада-ојнада, алдада-алдада, јоруб, лап әлдән салды.

Сән демә, бу чейран һәмин о чейранмыш ки, овчу Әли онун әмлик гузусуну вурмушду. Инди чейран да ону алдада-алдада, дик дағын башына апарырды ки, ордан учурума јыхсын, баласынын әвәзини чыхсын...

Чейран дик бир гајаја чатыб, ордан ашағы һоппанды. Овчу бура чатанда, ашағы бахды, башы һәрләнди, көзләри гаралды. Јериндә донуб галды. Бир дә әјилиб ашағы баханда, көрдү ки, кичиә аддым ашағында, гајанын дөшүндә һәмин чейран колун дибиндә дуруб она бахыр. Сүрмәли ала көзләри илә санки она «кәл-кәл!»—дејир.

Овчу буну көрәндә, белиндәки ипи ачды. Бир учуна гајаја, бир учуну да белинә бағлајыб, енмәк истәјәндә, чейран дилә кәлиб деди:

— Ај бу дағларын дәлиси, ај залым овчу! Сәнин ганыны ичсәм, јенә үрәјим сојумаз. Бир әмлик гузуму, баламы әлимдән алдын. Јаралыјам, јаралы!.. Анчаг нејләјим? Ахы сән дә бир ананын гузусусан. Мәнә олан олуб, бары она олмасын... Нә гәдәр чанын сағдыр, гајыт кет... Јазыг ананын көзләри јолдадыр!..

Анчаг көзү гызмыш овчу бу сөзләрә гулаг асмады. Гајадан һоппанды. Анчаг нә әли бир јана чатды, нә ајағы... Дар ағачындан асылан кими, гајадан асылыб, саллана-саллана галды...»

Сөз бура кәләндә, Јүксәл севинмиш кими, дилләниб деди:

— Әчәб олду!.. Ананын сөзүнә бахмајанда, јазыг чейранын сөзүнә бахмајанда, белә олар!.. Бәс далысы, ана чан? Сонра нечә олду?

«Һә... Овчу әлләрини, ајағларыны ора-бура атды ки, бәлкә бир тәһәр әл-ајағы бир јана чата. Анчаг белә чырпыныб чапалајанда, бирдән ипин илмәји гајадан ачылды. Овчу да, о гајаја -бу гајаја дәјә-дәјә, кәлләмајаллаг учурумун лап дибинә јумаланды.

Гол-габыргасы хынчым-хынчым олду, өзүндөн кетди... Навахтдан-навахта, бир дэ өзүнэ кэлиб көзлэрини ачанда нэ көрдү?

Көрдү ки, ана чејран башынын үстүндө дуруб, өз сүдүнү мэлһәм елэјиб, онун јараларыны сағалдыр.

Овчу утана-утана, јалвара-јалвара деди:

— Мэни бағышла, ана чејран, даһа бир дэ...

Ана чејран онун сөзүнү кэсиб деди:

— Мэним сэнэ јох, анана јазыгым кэлри!.. Ахы мэн дэ анајам... Мэн сэни сағалдыб анана говушду-рарам, сэн дэ мэним јаралы баламы мэнэ говушдур... Јахшымы?

Овчу она сөз верди:

— Баш үстэ, көз үстэ!..

Ана чејранын сүд мэлһэми илэ јаралары сағалан-дан сонра овчу кедиб онун јаралы баласыны кэтир-ди, чејран өз ана сүдү илэ баласыны да сағалтды...

Онлар чатды арзусуна, о күн олсун, биз дэ чатаг!..

Көјдөн үч алма дүшдү, о да ана сөзүнэ баханла-рын пајы олсун!.. Һэ, хошуна кэлдими, оғлум?»

Јүксэл бала чејранын да, овчунун да сағалмала-рына, аналарына говушмаларына чох севинди. Ана-сына деди:

— Чох сағ ол, ана чан, лап јахшы нағылды.

— Сэн дэ сағ ол, оғлум. Ди јат даһа, јухун шприн!..

Икимэртэбэли, јарашыглы бир евин габағында, ики гэшэнк машин дурмушду. Бири, фил дишиндэн гајрылмыш кими, ағаппаг, о бири дэ зил гара иди. Балача бир оғлан элиндоки јумшаг дэвэјуну шал парчасы илэ севинэ-севинэ машинларын дөврэсинэ һэрлэнир, тозларыны силирди.

Бу оғлан бизим танышымыз—балача Јүксэл иди. Анасы Ајшэ дэ һэмин бу евдэ ағаларын гонагларына гуллуғ едирди.

Бөјүклү-кичикли бир нечэ оғлан вэ гыз ушағы да ағыр-ағыр машинларын дөврэсинэ һэрлэнир, ағзы-ачыла, бу гэшэнк машинлара тамаша едирди. Он-лардан бэ'зилэри јахынлашыб, машинларын ора-бу-расына эл вурмаг истэјөндэ, Јүксэл сэсини јоғунлаш-дырыб бөјүк адам кими, бир гэдэр ачыглы дејирди:

— Јахын дурмајын, эл вурмајын!..

Анчаг ушаглары говмурду. Ахы өзү дэ башга бир јердэ һэр чүр машин көрөндэ, дуруб марагла бахар, һэтта ора-бурасына эл дэ вурмаг истэјирди. Буна кө-рө дэ Јүксэл сонра мұлајим бир сэслэ јумшаг-јумшаг ушаглара деди:

— Бир аз кэнарда дурун, тамаша елэјин...

Ушаглар бир-ики аддым кери чэкилиб, сонра јенэ јаваш-јаваш машинлара јахынлашырдылар. Јүксэл исэ, өзүнү тох тутуб машинларын ора-бурасыны си-лирди.

Бир аздан елэ Јүксэл бојда, үст-башы чыр-чын-дыр, ајагјалын, сарышын, гывырчыг сачлы алакөз бир гыз гара машинын јан күзкүсүнэ јахынлашды. Күзкүјэ баха-баха, сачларыны дүзэлтмөјэ, гаш-көзү-нү ојнатмаға башлады. Јүксэл она сары дөнүб бахан-да гыз елэ јазыг-јазыг күлүмсүндү ки, Јүксэл ону гов-мады. Күзкүнү кэстэриб, ону баша салмаға баш-лады:

— Һеч билирсэн бу күзкү нэ үчүндүр?

— Билирэм дэ, күзкүдүр дэ... нэ үчүн олачаг? Бахмаг үчүн!..

— Бах, машины сүрөндэ, адам отурдуғу јердөн бу күзкүјэ баханда, архадан кэлэн машинлары көрүр, билдинми?

Машинларын гапы-пэнчэрэлэри бағлы олдуғун-дан, Јүксэл бајырдан машинын ичини кэстэрэ-кэстэ-рэ, гыза мә'лумат верирди.

— Бах, о гырмызы эгрэб машинда нэ гэдэр бен-зин олдуғуну кэстэрир, о бири сујун гызмағыны, о ағ

эгрэб дэ жағы көстәрир. Бах, о дәјирми гырмызы гуту машинын собасыдыр.

Гыз тәәччүблэ сорушду:

— А, машинда соба да олар?

— Бәс нечә? Гышда, сојуг оlanda, соба машины гыздырыр ки, ичиндәкиләр үшүмәсин. Бах, о дөрдбучаг ағ гуту да сојудучудур. Јајда машинын ичини сәринләшдирир... О да радиодур...

Јүксәлин гыза машинын ичини көстәриб, мә'лүмат вердијини көрән о бири ушаглар да чүр'әтләнүб машина јахынлашдылар. Јүксәл дә бундан фәрәһләнүб, машинын һәр шејини јахшы билдијини онлара да көстәрмәк үчүн даһа артыг һәвәслә данышмаға башлады:

— Бах, о балача тәтији көрүрсүнүзмү? Ону һансы тәрәфә чәксән, машинын о тәрәфә дөнәчәјини көстәрир. Онда...

Елә бу анда ушагларын башы үстүндәки балкондан ачыглы бир сәс чығырды:

— Рәдд олун бурдан, күчүкләр! Һајды!..

Бу чығыран евин вә машинларын саһиби иди. О јекәпәр, галын гарагаш, гарабығ, гарагабаг бир забит иди.

Ушаглар гачыб дағылышдылар. Забит Јүксәлә ачығланды:

— Ај годуг, бәс сән орда нә гәләт еләјирсән! Сәни машин силмәјә, кешик чәкмәјә гојублар, јохса... Бу саат кәлиб сәни...

Забит һәлә чох дејинәчәк, Јүксәлә чох-чох ачы сөзләр дејәчәк, бәлкә дә кәлиб ону дөјәчәкди. Анчаг бу вахт албалы рәнкли гәшәнк бир мотосиклет сүр'әтлә кәлиб дөврә вурду вә машинларын габағында дурду.

Буну көрән ев саһиби бирдән-бирә дәјишиб күләр үзлә, хош сәслә чығырды:

— О... о... о!.. Мистер Кеј!.. Браво... о... о!.. Браво... о!.. о... о!..

Сонра забит балкондан јох олду вә бир дәгигә кечмәмиш, күчәјә чыхыб, мотосиклетдән дүшән америкалы забитлә әскәрсајағы саламлашыб көрүшдү, сонра да гучағлашды. Өзү кери чәкилиб гапыны она көстәрә-көстәрә деди:

— Бујурун, Мистер Кеј, бујурун!..

Мотосиклетли гонағын кәлмәји Јүксәлин чаныны ачы даилаглардан, бәлкә дә дөјүлмәкдән гуртарды.

Америкалы гонағын гапыда гојуб кетдији мотосиклет о гәдәр көзәл, о гәдәр гәшәнк иди ки, Јүксәл һеч белә мотосиклет көрмәмишди. Онун башы бу мотосиклетә гарышдығыннан, ағанын ачы сөзләрини, сөјүшүнү унудан кими олду. Бир гәдәр дивара гысылыб, башы ашағы дурдугдан сонра, көзалты мотосиклетә бахмаға башлады. Јериндән тәрпәниб, јаваш-јаваш дивардан араланды. Башыны галдырмадан, алтдан үхары горха-горха балкона бахды. Орда һеч кәс јохду.

Ачыг пәнчәрәләрдән һај-күјү, чығырты-бағыртылы американ мусигиси, ев саһибинин вә гонагларын сәрхош сәс-күјләри ешидиллирди.

Јүксәл мотосиклетә јахынлашмаға чүр'әт етмәјиб, јенә кери чәкилди, диварын дибинә гысылыб отурду, фикрә-хәјала кетди. Онун да өз дадлы ушаг хәјаллары, ширин арзулары варды:

...Бөјүјәндә о да шофер олачагды. Анчаг атасы кими, өзкә машины сүрмәјәчәкди. Јох, јох... Атасы өз сәнәтиндән тез-тез ачы-ачы шикајәтләнәрди.

Јүксәлин өз машины олачагды... Бах, ағанын бу гәшәнк машинлары кими, гәшәнк бир машин... Өзү дә нә ағ, нә гара... Јох, гыпгырмызы, түнд гырмызы, албалы рәнкиндә...

Бәс Јүксәл бу машины нејләјәчәкди?

Нечә јә'ни нејләјәчәкди? Анасыны, бајагкы о гыв-

рымсач, сарышын, алакөз гызы, бајаг бура жыгышан ушаглар кими башачыг, ајагялын ушаглары, һамысыны өз машинына миндириб дојунча кээдирэчэкди. Ахы онлары һеч кэс машина миндирмир. Һеч машина јахын дүшмәјә, дојунча тамаша еләмәјә дә гојмурлар!..

Белә фикирләшә-фикирләшә Јүксәл јенә көзучу јухары балкона, сонра да мотосиклетә бахды. Дуруб јенә јаваш-јаваш мотосиклетә јахынлашды. Ону тумарлады. Чылыз бармагларыны машинын ора-бура-сында кээдирди. Сигнал дүјмәсини тапыб јавашча басды. Гәрибә бир мусиги сәси чыхды. Јүксәл диксиниб бир-ики аддым кериләди. Тез бојланыб балкона бахды. Һеч кэс јохду. Ичәридә бир һај-күј варды ки, бајырда сигнал нәдир, топ да атылсајды, ешитмәздиләр.

Јүксәл бундан чүр'әтләниб, јенә мотосиклетә јахынлашды. Бајагкы ушагларын вә гыврымсач, сарышын, алакөз гызын о бири сәкидә дуруб она бахдыгларыны көрдү.

Јүксәл ағалардан горхмадығыны онлара көстәрмәк истәди. Сычрајыб мотосиклетин јәһәринә минди. Бу саат машины сүрәчәкмиш кими, өзүнү тох тутуб, әлини дүјмәјә апарды, бу дәфә бир аз узун сигнал верди...

Американ забити бәрк сәрхошду. Мотосиклетинин сигналыны ешидән кими, јериндән галхыб балкона чумду. Јүксәли мотосиклетдә көрәндә, ушаг онун көзләриндә бөјүдү. Она елә кәлди ки, кимсә, онун мотосиклетини сүрүб гачырмаг истәјир. Тапанчасыны чәкиб, ушаға тушлады, далбадал беш-алты күллә атды...

Јүксәл јараланмыш чәјран баласы кими, јазыг-јазыг мәләди... Јухарыдан, бирчә анда сәс-күј кәсилмиш отагдан бир фәрјад гонду. Бу, баласынын сәсинә сәс верән ананын—Ајшәнин наләси иди...

Ана бир анда өзүнү јаралы баласына јетириб, ону бағрына басды.

Бу дәһшәтли—ганлы һадисәни көрән адамлар балкондакы американ забитини вә евин шүшә-пәнчәрәсини даша басыб, чыгырышырдылар:

— Гәһр олсун ушаг гатили!

— Рәдд олсун американлар!..

Бу горхунч һај-күј ичиндә дәрдли ана јалныз јаралы јетим баласынын инилтисини ешидирди:

— Ана чан, ана-а-а!.. Ана-а-а!..

Ана баласыны бағрына басыб өпә-өпә дејирди:

— Горхма, бала, горхма!.. Бу јарадан сәнә өлүм јохдур... Сәни өз пак сүдүмлә, саф ганымла сағалдарам!..

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Гаракөз—Алакөз	3
Язын едчиләри	16
«Тәрлан» вә «Гарагуш»	21
Балача балыгчылар	29
Сәдәф балыгла Гочаг оғлан	40
Нахышлы даш	54
Тазә шәһәр—көһнә шәһәр	58
Сәлмин арылары	62
Атлас көjnәк, тирмә арагчын	76
Гуш дилли билән Орхан	88
Тилсимли бағ	95
Биринчи гар	103
Гыш баjрамы	106
Жаралы чейран	111

Редактору *Р. һачијева*, Рәссамы *Е.мас*.

Бәлии редактору *Ј. Агајев*.

Техники редактору *С. һәбйбадә*.

Корректору *В. һәсенов*.

Янғылмага верилмиш 281-1972-чи ил. Чапа издаланымыш 13/IV-1972-чи ил. Кәгыз форматы 60×84^{1/2}. Чап.в. 7.44. Учет нәшр. в. 5.8.
Сифарыш № 51. Тиражы 17000. Гүлжәти 24 гәп.

Азәрбајжан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Мәтбуат Комитәси.

„Кәчләк“ нәшријаты. Баки. һүсү һачыјев күчәси. 4.

„Гызыл Шәрг“ мәтбәси. Баки. һәзи Асламов күчәси. 80.

Микаил Рзакулузаде
ОРХАН ЗНАЮЩИЙ ЯЗЫК ПТИЦ
Р а с с к а з ы
(На азербайджанском языке)
Г Я Н Д Ж Л И К
Б А К У — 1972

